

Csapody Miklós

A Magyar Pen Club hőskora

Az alapítástól Kosztolányi Dezső elnökségéig (1926–1931)

A Nemzetközi Pen Club csakúgy, mint az első világháborút követő évek sok hasonló kezdeményezése, írói békeszervezetként alakult meg 1921. október 5-én a délnyugat-angliai Cornwallban, Catherine Amy Dawson Scott javaslatára. Pierre Emmanuel majdani Penelnök szerint „abban az időben, amikor az irodalom és az európai gondolkodás még uralkodott a világ szellemi életén.”¹ A Genfben, 1920 januárjában létrejött Népszövetségről, bár a második világháború utánig, 1946-ig működött, már kevéssel alapítása után kiderült, hogy nem képes sem a versailles-i békerendszer okozta mérhetetlen károk enyhítésére, sem a régi, és a győztesek által „létrehozott” új kisebbségek jogainak szavatolására. Az általános európai békevágy öltött alakot gróf Richard Coudenhove-Calergi 1923-as páneurópai elgondolásában is, amelynek célja egy, a demokratikus államokat tömörítő államszövetség, az „Európai Népszövetség” megalkotása volt. A mozgalom első kongresszusát éppen 1926-ban Magyarországon tartották, ahol az európai egységmozgalmak föderációs és államszövetségi terveit sokan vélték utópiának, esetleg csak a távoli jövőben megvalósítható eszmének. Ennek ellenére gróf Apponyi Alberttől és Garami Ernőtől Giesswein Sándoron, gróf Károlyi Imrén át gróf Teleki Pálig és Gratz Gusztávig sokan üdvözölték, jogászok és közgazdászok, egyetemi tanárok, politikusok. 1929. szeptember elején Aristide Briand francia miniszterelnök a népszövetségi közgyűlés tizedik ülésén, még a világgazdasági válság kitörése előtt mondta el nevezetes beszédét az európai egység megteremtésének parancsoló szükségességéről.² Az egységmozgalmak 1933-ban, Hitler hatalomra jutásával a semmibe hulltak, a nemzetközi írószervezet azonban megmaradt, mert „A Pen örök, nagy összetartó erő, egység.”³ Thomas Mann szerint „A Pen értelme ez: legyen a szellem találkozóhelye és menedéke olyan időkben, amikor a nacionalista szenvedély azzal fenyeget, hogy elragadja a szíveket és összezavarja a fejeket; legyen a Pen az efölött álló erők gyűjtőhelye és a szabadság erődjé.”⁴ A nemzetközi Pen első kongresszusára 1923-ban került sor Londonban, alapításának félszázados évfordulóján pedig az UNESCO már a világ legrégebbi működő nemzetközi értelmiségi szervezeteiként tartotta nyilván.⁵

Magyar tagegyesületének létrejöttékor, 1926 tavaszán megannyi eleven, nagy múltra visszatekintő, többnyire már a 19. század végén megalapított irodalmi-művelődési társaság működött az anyaországban és az utódállamokban. Ilyen volt a Frankenburg Irodalmi Kör (1877–1949) Sopronban, a Dugonics Társaság (1892–1952) Szegeden, Erdélyben a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság (1876–1948), Kolozsváron az Erdélyi Irodalmi Társaság (1888–1944), a kolozsvári szellemi élet egyetlen „félhivatalos” góca⁶ és az egyházak ottani irodalmi egyesületei, az aradi Kölcsey Egyesület (1891–1942), az újabb alapításúak közül a temesvári Arany János Társaság (1903–1948).⁷ Ligeti Ernő szerint ezeknek az irodalmi társaságoknak az „erőtlenségei siettették más természetű irodalmi aktivitás felvételét és szerencsére az írói kibontakozásnak útjai az irodalmi társaságok gondos megkerülésével is egyre sűrűbben adódtak.”⁸ Ligeti úgy vélte, az erdélyi magyar irodalom, amely „később ámulatba ejtette az egész négy részre tagolt magyarságot, nem új magból született, hanem egy olyan szegényes csirázásból, amelyet a nyomás erői kényszerítettek dúsabb virágzásra. [...] A legtöbb erdélyi irodalmi társaság mögött

már egy-egy szerény jubileum is állott. A különleges erdélyi irodalom jellegzetességének felismeréséért már nem kellett visszamenni Jósikáig vagy Kemény Zsigmondig, sőt Petelei Istvánig és Tolnai Lajosig sem.”⁹ A már Trianon után megszerveződött marosvécsi Helikon (1926–1944) nem egyesületként működött, hanem az írók évenkénti találkozójaként öltött intézményi formát.¹⁰

A városi és regionális társaságok és a hasonló szerveződések mellett országos (központi) irodalmi (irodalomtörténeti) egyesületként működött Budapesten az eredetileg a névadók hagyatékának ápolására létrejött, nagy tekintélyű konzervatív Kisfaludy Társaság (1836–1952) és a Petőfi Társaság (1876–1944), a „hivatalos irodalom” fellegvárai, az Otthon Írók és Hírlapírók Köre (1891–1948), amelynek első elnöke Rákosi Jenő volt, valamint a Magyar Irodalomtörténeti Társaság (1911). Velük szemben az Adyt és a 20. századi modernitás szellemét követő Nyugat-kör Hatvany Lajos kezdeményezte, főként a Petőfi Társaságot ellensúlyozni kívánó, rövid életű Vörösmarty Akadémia (1918–1919) Babits 1925-ös újraélesztési kísérlete ellenére folytathatatlanak bizonyult.¹¹ Ezzel szemben a Vikár Béla alapította, a Penhez hasonlóan a nemzetek szellemi együttműködését elősegíteni kívánó La Fontaine Irodalmi Társaság (1920–1951) még a harmincas évek nehezedő viszonyai között is élénk kiadói tevékenységet folytatott. Tagságát és részbeni utánpótlását a Nyugat holdudvara biztosította éppen úgy, mint a Rubinyi Mózes által szervezett Vajda János Társaságát (1926–1944, 1948–1952), amelyek tagjait és rendezvényeit naplókban, emlékirataikban a kortársak gyakran felidézik (az irodalomtörténész, nyelvész Rubinyi nemcsak a La Fontaine és a Vajda János Társaságban végzett irodalmi és szervezőmunkát, hanem a Kisfaludy és a Petőfi Társaságnak, később a Magyar Tudományos Akadémiának is tagja volt.) „A Vajda” a harmincas években és a negyvenes évek elején a pesti „ellenzéki” (baloldali) polgárság eleven irodalmi életének műhelyeként, bemutatkozó fórumaként működött. A rendszeres programokat bonyolító társaság estjein szerzőként és előadóként, sokan szerepeltek azok közül, akik nem éltek túl a munkaszolgálatot vagy a deportálást, mint Radnóti Miklós vagy Szerb Antal, és azok közül is, akik, mint Devecseri Gábor, Major Tamás, Vas István és mások, 1945 után az irodalmi, a művészeti és a politikai élet meghatározó alakjai lettek; versmondóként többek között gyakran fellépett a körben Aczél György. Követendő példaként ezt a hagyományt idézte Sötér István is, aki 1960. márciusi elnökké választásakor azt szorgalmazta, hogy a Pen felolvasó ülései „olyan alkalmakká kell, hogy átváltozzanak, amely alkalmakkor az élő magyar irodalom a szavalóművészet, a színházi művészet érintkeznek a magyar közönséggel. A PEN itt olyan hézagpótló szerepet tölthet be, mint valamikor a Vajda János és a La Fontaine Társaság, amelyek igen értékes kapcsolatot teremtettek írók és közönség között. Az Írószövetség természetesen tovább fogja végezni a maga sajátos munkáját. Nekünk nemcsak a külföldi irodalom megismertetése, hanem a magyar irodalom hazai megismertetése, a közönséggel való találkoztatása terén is vannak feladataink.”¹²

A régi nagy irodalompartoló intézmények, egyesületek azonban a húszas évekre visszahozhatatlanul elvesztették korábbi súlyukat; Szerb Antal szerint „A Kisfaludy-Társaság múmiaszerűségén nem segített az sem, hogy Hevesi Sándort, Sik Sándort és hosszas harcok után végre-végre Babits Mihályt is tagjai közé választotta. A Petőfi-Társaság még ekkora mozgalmasságig sem tud eljutni.”¹³ Babitsot 1929 januárjában választották meg a Kisfaludy Társaság költői helyére. A történész, politikus, esztéta Berzeviczy Albert elnöki beszéde szerint Babits beválasztása meglehetősen „küzdellemmel járt”, mert „a nézetek erősen megoszlottak, nem tehetségére s irodalmi jelentőségére, hanem arra nézve, vajon eddig követett iránya s Társaságunk hagyományai között nincs-e ellentét, vajon amaz nem fenyegeti-e ezeket”, ő és a társaság tagjainak többsége azonban nem osztotta ezt az aggodalmat. Berzeviczy álláspontja szerint azokat az ellentéteket, melyek „újabb irodalmunkban dúltak s most szemlátomást enyhültek, a nemzeti összeomlást megelőző és követő idők zivatarai támasztották”, ezért „tisztelt társunk fényes tehetsége és hírneve erős

segítőnk lesz hagyományainkhoz hű, de a jelen érzelmeit és a jövő feladatait elfogulatlanul mérlegelő irodalmi munkásságunkban.”¹⁴

A magyar Pen megszervezését a Nyugat, és korántsem csak az első nemzedék körében „már régebben vajdúd” gondolat nyomán az italianista filológus, irodalomtörténész Radó Antal kezdeményezte 1926 tavaszán.¹⁵ A költő és műfordító, irodalomtörténész, szerkesztő Radó, aki 1895 óta a Kisfaludy Társaságnak rendes, a velencei Instituto Venetónak 1899-től levelező tagja volt, később megszűntéig a budapesti Circolo Italiano elnöke, már az Otthon-kör egyik alapítójaként, titkáráként, főtítkáráként is gyakorlott kulturális szervezőnek és irodalmi diplomatának bizonyult. Az íróegyesület első alapszabálya 1926. március 17-én született,¹⁶ május 3-án hagyta jóvá Scitovszky Béla, a Bethlen-kormány belügyminisztere.¹⁷ Miután Radó és társai a Nemzetközi Pen Club alapszabályát jó előre megkérték Hermon Ouldtól, a londoni Pen Club főtítkárától,¹⁸ a magyar központ hivatalos megalakulására májusban, az ez alkalomból Budapestre érkező John Galsworthy nemzetközi elnök jelenlétében került sor. A látogatás előkészületeiről Móricz Zsigmond 1926. április 23-i naplóbejegyzésében idézte fel egyik beszélgetését, amelyet a miniszterelnök feleségével, gróf Bethlen Margittal (írói nevén Szikrával), gróf Bánffy Miklóssal és báró Wlassics Gyula helyettes kultuszállamtitkárral folytatott: „Szikra jött hozzám. – Ki fogja fogadni Galsworthyt? Semmi rendezés? Én nagyon szívesen, ha akarják. – Nem tudom, kegyelmes asszonyom, bizonyosan el van rendezve. – Nem, itt semmi sincs. – No, talán ide se fog találni. [...] Wlassics odalépett s megmondta, hogy engem akar bemutatni. Bethlenné rám nézett, mosoly nélkül, élesen.”¹⁹

A Népszava híradása szerint „Az itt időzött Galsworthy tiszteletére a Vígszínház vásárnap [1926. május 30-án] délután előadta az illusztris angol író *Üriemberek* c. nagyszerű darabját. Az előadást, amelyen Galsworthy is megjelent a feleségével együtt és a virágokkal földísztett igazgatósági páholyban foglalt helyet, zsúfolt ház nézte végig. Az első fölvonás után a magyar színpadi szerzők nevében Heltai Jenő üdvözölte néhány meleg szóval Galsworthyt, akit a közönség tüntető ovációban részesített. Galsworthy hétfőn [május 31-én] utazott el Budapestről.”²⁰ Germanus Gyula emlékezése szerint „Elnöknek Rákosi Jenőt, ügyvezető alelnöknek Dr. Radó Antalt választotta a közgyűlés, reprezentatív főtítkárnak Zilahy Lajost és ügyvezető titkáru, – főleg nyelvtudásom miatt, engem jelöltek ki. Én rajzoltattam meg a Magyar Pen Club akkori pecsétjét: egy könyv előtt tintatartó, benne három tollal.”²¹ Az alapszabály szerint „A Magyar Pen-Club célja, hogy a londoni Pen-Clubbal és hasonló más nevű külföldi egyesületekkel való érintkezés révén előmozdítsa a magyar irodalmi termékeknek külföldön és a külföldi irodalmi termékeknek Magyarországon való ismertetését. Ez irányú működését azonban csak a lírai, elbeszélő és színi irodalom, valamint az írásművészet igényeinek megfelelő úgynevezett essay-irodalom munkáira korlátozza. A cél elérése végett igyekszik arra, hogy a magyar irodalomról külföldi lapokban és folyóiratokban hírek, bírálatok, tanulmányok jelenjenek meg, s hogy külföldön ez irányú nyilvános előadások tartassanak, akár a külföldi Pen-Clubokban, akár más irodalmi egyesületekben, főiskolákon stb. Előmozdítja, s tőle telhetőleg segítyezi is a magyar munkáknak idegen nyelvre való lefordítását és színpadra vitelét. Hasonló irányban működik, amennyiben ennek szüksége felmerül, idegen irodalmaknak Magyarországon való ismertetése dolgában is.”²²

A magyar Pen Galsworthy nemzetközi elnök személyes védnöksége alatt történt megalakítása nemcsak nagy horderejű irodalmi-közéleti esemény számba ment, hanem a világháborút követő elszigeteltségből lassan kitörő, magát a Nyugattal elfogadtató politikai vezetés számára is rendkívül fontosnak bizonyult. Bármily szerény kezdemény volt is, a magyar Pen jelentőségét gróf Bethlen István miniszterelnök és gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter rögtön felismerte,²³ bár a szervezet későbbi munkája során kénytelen volt nélkülözni a kultúrpolitikai vezetés támogatását. A magyar Pen az irodalom és az európai kultúra világában járult hozzá Magyarország nemzetközi kapcsa-

latrendszerének kiépítéséhez, annak egyik kulturális diplomáciai elemét kínálva. Ezért, hogy az egyesületnek már a megalakulását is „óriási csatározások előzték meg: a humanista szellemű Pen Clubok világszerte »baloldaliak« voltak, aminek nagy jelentősége volt a húszas évek Magyarországon.” A Bethlen-féle konszolidációs korszak derekán a politika és a konzervatív irodalom képviselői mégis fontosnak tartották a magyar központ létrehozását, „mindenáron a maguk szószékének akarták megkaparintani a PEN-t, amelynek megszervezésével éppen »liberális« voltát, a »civilizált Nyugathoz« való tartozását akarta dokumentálni a népellenes rezsim.”²⁴ E felfogásnak a későbbiekre vonatkozó, lényegét tekintve helytálló értelmezése szerint a jobboldal Pekár Gyula vezette, és a baloldal Heltai Jenővel fémjelzett képviselői között még a megalakulás előtt lezajlott küzdelem a jobboldal győzelmét hozta; az elnök Rákosi Jenő, később Kosztolányi lett, aki a nemzetközi kongresszust a magyar fővárosba hívta, nemsokára mégis lemondani kényszerült Berzeviczy Antal javára, akit végül egy bő évtizedre Radó követett. A Magyar Pen Club ellen intézett folyamatos támadásoknak egyik nyilvánvaló oka volt, hogy a szervezet számos vezetője, tisztségviselője és tagja zsidó származású volt, vagy valamelyik fővárosi, magyarországi szabadkőműves páholyhoz tartozott.

1926 májusában, mint Germanus fölidézte, „Miklós Andor, Az Est-lapok főszerkesztője”²⁵ ebédén látta vendégül Galsworthyt és feleségét, Rolls-Royce kocsján felvitte a Jánoshegyi kilátóhoz, utána egy zsúfolt nézőtér előtt Heltai Jenő üdvözlő beszédet tartott a Vígyszínházban, amely után előadták a kiváló angol szerző *Úriemberek (Loyalties)* c. darabját. Galsworthy az igazgatói páholyból nézte végig a darabot, amit helyenként én fordítottam neki. A színészek játékatól el volt ragadtatva: Hegedűs Gyula és neje, Kürtiné és Mály Gerő alakítását kitörő tapssal fogadta. Másnap Molnár Ferenc adott ebédet Zsigmond utca 20. szám alatti díszes lakásán. A két író között a beszélgetés franciául folyt, és főképpen a színház és mozi viszonyát és jövőjét ölelte fel. Molnár Ferenc szerint a színpad játékosai még nem élték bele magukat a filmjáték technikájába, amely különbözik a színpadi előadási modortól. Nagy jövőt és fejlődési lehetőséget jósolt a mozinak, ami évekkel később a hangos filmmel meg is valósult. Galsworthy bólogatva hallgatta, majd megjegyezte, hogy féltő, hogy a jövőben a film ki fogja szorítani a színdarabot, mivel a film fejlődési lehetőségei korlátlanabbak.” Miután Germanus már csak Galsworthy távozása után kapta meg a Jugoszláv Pen Club titkáranak, Aleksandar Vidakovićnak azt a táviratát, amelyben Galsworthy Belgrádba invitálta volna, Vidaković Germanust hívta kollegiális eszmecsereire. Közben, mivel Zilahy Lajost teendőinek ellátásában írói munkája akadályozta, a „reprezentatív főtitkár” feladataival a közgyűlés Radó Antal javaslatára Germanus Gyulát bízta meg.²⁶ Germanus emlékezése szerint a Pesti Hírlap szerkesztőségében ő kérte fel Rákosi Jenőt, hogy „tollával álljon a Pen Club mellé, – amely már-már széthullani látszik. Rákosi eleinte habozott, talán el is volt keseredve, hogy álma a »harminc millió magyar«-ról nem valósult meg, de végül rábeszélésemre megenyhült”, sőt még azt is megígérte, hogy „hosszú vezércikkben hívja fel a kormány figyelmét a Pen Club helyzetére.”²⁷ Germanus nemcsak a jugoszláv Pennel lépett szoros, később mindkét fél számára gyümölcsözőnek bizonyult együttműködésre (bár a magyar központ nemsokára Belgráddal versengett az 1932-es nemzetközi Pen-kongresszus rendezéséért, sikerrel), hanem a bolgár Pen létrejöttében is meghatározó része volt. A sajtó 1926. október 11-én adott hírt róla, hogy „a PEN Club magyar osztyálynak titkára a napokban, Szófiában időzött. Tiszteletére a bolgár írók szűkebb körű vacsorát adtak, amelyen Germanus a PEN Club törekvéseinek fontosságát fejtegette. Beszédében rámutatott arra, hogy ma, amikor a háború okozta ellenséges érzület még mindig nem múlt el teljesen, a különböző országok írói közös szervezetben egyesülnek, és ilyen módon mozdítják elő a népek megbékülését és megértését.”²⁸ Germanus 1928-ban a török Pen megalapításában is részt vett Isztambulban.

A mind gyakoribb irodalmi rendezvények, meghívások, előadások, összejövetelek hamarosan élénk klubéletet eredményeztek, megteremtve „a külföld íróival” és az eu-

rópai irodalmi élettel való közvetlen kapcsolatok felvételének lehetőségét is. A magyar Pen legtöbb rendezvényét, irodalmi estjét a Fészek Klubban, a pesti írók és művészek kedvelt találkozóhelyén tartották.²⁹ Az első fontosabb, érthető módon a magyar diplomácia törekvéseivel is összhangban álló találkozóra – noha ez még nem a magyar Pen saját kezdeményezése volt – már 1926 decemberében sor került, amikor a Budapestre látogató Luigi Pirandello tiszteletére a Nemzeti Kaszinóban Petri [Petry] Pál vallás- és közoktatásügyi államtitkár adott ebédet. Az ünnepélyes alkalmon megjelent „Gróf Durini di Monza olasz követ és felesége, Luigi Pirandello, lovag Mosettig követségi attasé, Siciliano Italo tanár és lovag Di Franco, a budapesti olasz fascio delegátusa az olasz követség részéről; Kertész K. Róbert helyettes államtitkár és felesége, ifj. Wlassich Gyula báró h[elyettes]. államtitkár, továbbá Marta Abba, Pirandello szintársulatának drámai hősnője, Pilotto Camillo és felesége, Salvini Guido, s székesfőváros részéről Liber Endre tanácsnok, a Nemzeti Színház részéről Hevesi Sándor, Radnai Miklós az Operaház, Sebestyén Géza, a Városi Színház igazgatója. Heltai Jenő, a Magyar Színvadi Szerzők Szövetségének elnöke, Harsányi Zsolt, a Szövetség titkára, Lengyel Menyhért, Radó Antal a PEN Club részéről; Gerevich Tibor és Zambra Alajos egyetemi tanárok a Korvin Mátyás Egyesület részéről; Tolnai Ákos, a Fészek [Klub] igazgatója, Tóth László, a Nemzeti Újság főszerkesztője és Tihamér Lajos kultuszminisztériumi osztálytanácsos.

Petri Pál államtitkár olasz nyelvű beszédében üdvözölte Pirandellót. »Az Ön művészete, kedves Mester – mondotta – nemcsak új eszméket, új tartalmat és új formát adott a fáradt európai drámának, hanem kifejezi a friss energiáiban újjászületett Itália új lendületét s útjelzője az olasz szellem európai terjedésének. Mi Önt ma nemcsak személyéért, nemcsak lángeszéért ünnepeljük, hanem azért is, mert olasz. Az Ön útját Olaszországból Magyarországra Szent Gellért, Szent István, az Anjouk és Mátyás király ideje óta oly sok olasz művész és költő tette meg, elhozva a magyar kultúrának az olasz szellem megteremtő inspirációját. Nem epizód az Ön budapesti tartózkodása, hanem értékes láncszeme az olasz–magyar szellemi kapcsolatok patinás aranyláncának. Ezek a kapcsolatok a két nép között, kivált a legújabb időkben mind erőteljesebben jelentkeznek nemcsak a tudomány és a művészet terén, hanem az irodalomban, különösen pedig a drámairodalomban. Kedves Mester! Azok a tapsok, melyek tegnap és tegnapelőtt visszhangzottak a Városi Színház nézőterén, egész Magyarország elismerését és szeretetét fejezik ki. Üritem poharamat az Ön egészségére, kitűnő szintársulatára, mely oly finom intuícióval jeleníti meg az Ön költői elképzeléseit.«

A nagy hatású beszédet a jelenlévő olaszok többször szakították tapsaikkal és helyeslésekkel félbe.

Pirandello az üdvözlésre meghatott hangon válaszolt. »Bár nem értem az önök nyelvet – mondotta – de azért megértjük egymást; hiszen a szavak úgysem képesek kifejezni a fogalmakat, önmagukban üresek, így tehát közömbös, vajon értjük-e őket, és éppen úgy közömbös, hogy értjük-e az idegen nyelvet. A szavak lényege az az érzés, melyek kifejeznek, s én sem akarok mást mondani szavaimmal, mint azt, hogy: Köszönöm! A kedves üdvözlő szavak elsősorban nem nekem szólnak, hanem az olasz népnek, az olasz nemzet szellemi értékének. Szólnak Olaszországnak, amely szereti Önöket, hálás Önöknek, hálás annak a magyar nemzetnek, amely Olaszországot hősiessé szabadságharca idején segítette. Az én hazám Magyarországra, mint barátjára néz; s én hazaviszem magammal Olaszországba ennek a meleg fogadtatásnak a hírét, ami ott a legnagyobb örömet fogja kelteni. Üritem poharamat a magyar nemzetre és Petri Pál államtitkára.«³⁰ Miközben a frissen létrejött írószervezet nehézségeit az intrikák és a politikai-világneveti küzdelmek, az anyagiak hiánya, az ország és az egész társadalom háború utáni, sokak számára végzetesen reménytelennek tűnő állapotai fokozták, „az elszakadt országrészek magyarsága vágyakozva nézett vissza az anyaországra, amelyben számos hazafias érzésű, szabadabb levegő után sóvárgó író megbéklyózva érezte magát a »kurzus« légrében.”³¹ Ekkorra

azonban már nemcsak az erdélyi magyar irodalom kezdett magára találni, hanem az irodalmi életet, a kultúra intézményeit megteremtő szervezőmunka is meghozta az első eredményeket. 1924 márciusa óta az erdélyi magyar irodalomnak már saját könyvkiadója volt, az írók pedig éppen 1926 júliusában tartották meg első marosvécsi találkozójukat. Sajtóhír szerint az erdélyi magyar Pen Club létrehozása már 1926 végén felmerült.³²

Erdélyi magyar Pen-fejlemények

A gróf Bánffy Miklós és báró Kemény János nevéhez fűződő marosvécsi irodalmi fórum első összejövetelét 1926 júliusában tartották. Első határozatuk első pontja ennek kimondása volt: „A romániai magyar kisebbség nemzeti jövője megköveteli, hogy vezetői a kulturális élet törekvéseire helyezték át tevékenységük súlypontját. A népnevelés, az irodalom és a művészet problémáit kell a kisebbségi élet első vonalába állítani, amelyek egyenrangúak a politikai természetű célokkal. Szükséges tehát, hogy ezek a célok és ezeknek a szellemi és erkölcsi erőknek természetes képviselői és védelmezői fokozott mértékben vonassanak be a magyarság sorsának intézésébe. Ők azok, akik a velünk együtt élő nemzetek kultúráival szakadatlan kapcsolatba állva, a legeredményesebben tudják megteremteni a békés politikai és gazdasági együttműködés feltételeit is.”³³ Az Erdélybe végleg 1926 nyarán hazatért³⁴ Bánffy irodalomszervezői, intézményteremtő munkásságának legnagyobb és tartós eredménye az 1928 májusában alapított, 1944 szeptemberéig megjelent Erdélyi Helikon, a korszak igényes és reprezentatív irodalmi folyóirata volt.³⁵ Kezdeményezése két közvetlen előzményre épült: az 1924 óta működő irodalmi könyvkiadóra és az 1926-tól állandósult marosvécsi írói fórumra. Az első az Erdélyi Szépmíves Céh, Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyíró József, Paál Árpád és Zágoni István vállalkozása volt,³⁶ a második a Kemény János marosvécsi várkastélyában otthonra lelő írótalálkozó.³⁷

A Szépmíves Céh 1924 márciusában indult vállalkozásának Kós által megfogalmazott felhívása szerint „összeállottunk néhányan, kevesen, akik írunk, s akik ki akarjuk változtatni az Erdélyben dolgozó írók munkájának legjavát és keressük e felhívásunk szavával azt a száz embert, akik értékelik is, de fel is ölelhetik, a megvalósulás biztos útjára vezethetik, egyben magukénak vallhatják ezt a vállalkozást és legszebb eredményeit.”³⁸ A marosvécsi helikoni összejöveteleknek, Kuncz Aladár és Bánffy Miklós elgondolásának megvalósítója Kemény János lett. Hárman állították össze „azoknak az íróknak a névsorát, (évről-évre), akiket aztán Kemény János baráti találkozóra vendégül meghívott. Első ízben 1926-ban, tehát két évvel a »Céh« megalapítása után és attól egészen függetlenül, sőt tudtán kívül.”³⁹ A találkozók megszervezése már 1924-ben felmerült, a javaslat voltaképpen Berde Máriától származott.⁴⁰ Akkoriban állandó helyszíneként gróf Teleki Domokos kastélya is szóba jött, miután azonban Teleki elhárította a felvetést, Bánffy és Kemény a marosvécsi helyszínben állapodott meg.⁴¹ Mikó Imre emlékei szerint „Mindenki tudta, hogy a Helikon Bánffy gondolata volt, csak Keményben öltött testet.”⁴² Az íróközösség tagjai voltak:⁴³ Áprily Lajos (1929), Asztalos István (1942), Balázs Ferenc (1932), Bartalis János (1926), Bánffy Miklós (1926), Bárd Oszkár (1926), Berde Mária (1926), Császár Károly (1934), Dsida Jenő (1929) Endre Károly (1926), Finta Zoltán (1927), P. Gulácsy Irén (1926), Gagy László (1938), Gyallay Domokos (1926), Hunyady Sándor (1926), Járosi Andor (1934), Jékely Zoltán (1942), Kacsó Sándor (1926), Karácsony Benő (1934), Kádár Imre (1926), Kemény János (1926), Kiss Jenő (1935), Kovács Dezső (1926) Kós Károly (1928), Kuncz Aladár (1926), Lakatos Imre (1931) Ligeti Ernő (1926), Makkai László (1942), Makkai Sándor (1926), Maksay Albert (1932), Markovics Rodion (1929), Moldován Pál (1934), Molter Károly (1926), Nagy Dániel (1926), Nyíró József (1926), Olosz Lajos (1926), Ormos Iván (1932), Reményik Sándor (1926), Sipos Domokos (1926), Szabédi László (1942), Szántó György (1929), Szemlér Ferenc (1932),

Szenczei László (1936), Szentimrei Jenő (1926), Szombati-Szabó István (1926), Tabéry Géza (1926), Tamási Áron (1926), Tavasz Sándor (1934), Tompa László (1926), Vásárhelyi Z. Emil (1938), Vita Zsigmond (1942) és Wass Albert (1936).⁴⁴

1926–1939 között a Helikon minden nyáron megtartotta a találkozókat, a háború után 1941-ben Kolozsváron, 1942-ben Marosvécsen, 1943–44-ben Kolozsváron gyűltek ismét össze. Az Erdélyi Helikon főszerkesztője Bánffy, írói nevén Kisbán Miklós lett, szerkesztője Áprily Lajos, 1929 júliusától Kuncz Aladár, a *Fekete kolostor* francia hadifogságból 1923-ban hazatért írója. Így lett Bánffy ambíciójából, hozzáértésével és anyagi támogatásával a Céh az erdélyi magyar irodalmi elit könyvkiadója, a Helikon pedig a folyóirata. „A helikoni irodalom-stratégia nem elhanyagolható eleme volt – tudjuk – a román és az erdélyi szász kultúra felé való hídépítés. Nem kizárólagosan az övék, a két világháború között (és azután is) sokan vallották és cselekedtek a megértés és megbecsülés programját (a »békés hódítás« – ahogy sok évtizeddel azelőtt Jókai mondta). Bánffy Miklós ebben is a helikoni írőcsoport élén járt: nagy szerepe volt az ő közéleti tekintélyének például az erdélyi magyar írók 1928 tavaszi bukaresti bemutatkozásának létrejöttében, amikor pedig a Helikon a román irodalom magyar népszerűsítéséből is részt vállalt, ő írt előszót az ötkötetes Román Drámairók Könyvtára számára [...]»⁴⁵ A helikoni írók a kortárs román irodalommal kialakítható kapcsolatok egyik járható útját a színházban látták. Ebből a meggondolásból indították el a *Román Drámairók Könyvtárát*, amelyet az Erdélyi Helikon a romániai magyar Pen megbízásából adott ki 1934-ben.⁴⁶ A Kádár Imre fordításában, Bánffy Miklós előszavával napvilágot látott ötkötetes gyűjteményben Victor Eftimiu *Prometeus*, Ion Luca Caragiale *Az elveszett levél*, Octavian Goga *Manole mester*, Ion Minulescu *A szerelmes próbababa* és Ion Marin Sadoveanu *A métely* című műve jelent meg.⁴⁷ Az íróközösség és folyóirata „komoly erőfeszítéseket tett a román irodalommal való kapcsolatok megerősítéséért [...]»⁴⁸

Amikor Bánffyt már kevéssel hazatérése után azzal vádolták meg, hogy a helikoni összejöveleket voltaképpen saját politikai céljainak leplezett elérésére sajátítja ki, az íróközösség sietett leszögezni, hogy Bánffy „mint író és [a] színészeti ügyek szakértője vett részt irodalmi tanácskozásainkon [...] a Helikon célja kizárólag irodalom- és kultúrvédelmi összejövétel volt, s az összejövételnek olyan beállítása, hogy annak célja politikai megmozdulás lett volna, tendenciózus és rosszindulatú.»⁴⁹ Kós egyik vitairata szerint a Helikon írőcsoportja „erdélyi magyar íróművészek szabad (és nem felekezeti, sem pedig világnézeti alapon való) munkaközössége, tehát nem intézmény, nem akadémia, nem irodalmi társaság, vagy egyesület. Tagjai között vannak katolikusok, reformátusok, unitáriusok, lutheránusok és zsidók, született mágnások és született proletárok, vannak konzervatív, vannak radikális, sőt még radikálisabb világnézetű tagjai, vannak gazdag és vannak koldusszegény tagjai. Egyikük sem szegényli [!] származását, egyik sem veti a másik szemére a szegénységet, egyik sem irigyli a másik munkasikerét, egyik sem kérdi a másik vallását és egyik sem kifogásolja a másik politikai hitvallását.»⁵⁰ Bánffynak a tízéves évfordulón elhangzott szavai szerint „a világtörténelmi fordulat elszakította az erdélyi magyarságot a szellemi élet központjától. Így elszigetelve, magukra hagyatva azonban már az első években új, addig alig ismert tehetségek lépnek az erdélyi nyilvánosság elé. Megindul a szellemi élet a háború romjain, s bár közös vonásuk már akkor is a küzdéses sorsnak komoly, talán komor háttere, mégis visszhangjaként a budapesti irodalmi csatározásoknak, még csoportokként elkülönülve indulnak meg az első vállalkozások, egyfelől modern világáramlatok után, másfelől az úgynevezett konzervatív nyomokon haladva. Néhány folyóirat is megjelenik, rövid ideig küzdve a körülmények mostohaságával, majd elmerül, néhány könyv jelenik meg, rendszerint a szerző kiadásában, alig jutva el a különben művészetszomjas közönség kezébe, mert széjjeltagolva, ki-ki a maga szűk körében talál csupán támaszt és istápolást. Össze kellett fogni. Egyesülni kellett, világnézeti vagy irányzati különbségek félretevéseivel.»⁵¹

A helikoni találkozók résztvevő Ligeti Ernő úgy látta, „A marosvécsi gyűléseken sok szó esett a szász irodalommal való kapcsolatokról is. Zillich meghívót kapott minden helikoni gyűlésre, amelyeken nemcsak mint megfigyelő vett részt, hanem cselekvőlegesen is. Látszólagosan nagy volt a barátkozás, de néhányunknak már akkor az volt a benyomása, hogy a szász irodalom és éppen Heinrich Zillich túlságosan behúzódik a Heimatsliteratur védőfalai mögé, az ő transzilvánizmusa *kizár* bennünket. Kósék azonban nagyban barátkoztak a szászokkal és ez a barátkozás jóhiszemű is volt, hiszen [Erwin] Wittstock, [Adolf] Meschendörfer, [Otto] Folbert, [Egon] Hajek valóban igazi erdélyiek voltak és maradtak, Zillich azonban csak adoptált szász volt, aki pár év múlva visszaköltözött Németországba, és mint a nemzetiszocializmus irodalmi szemléletének egyik legjellegzetesebb képviselője keresett a maga számára most már a nagynémet gondolat megmunkálásában alkotó teret. A magyar–szász barátkozás jegyében a Klingsor magyar, a Helikon német–szász számot adott ki, a Helikon néhány írója átrándult a szász nyelvterületekre, estélyekre, a két nemzet írói közös tervet alakítottak ki, hogy majd egymás könyveit is kölcsönösen lefordítják, de az alkut őszintén csak a Helikon váltotta be, amelynek kiadványai között Meschendörfer *Coronája* is megjelent.⁵² A kapcsolatok egyre halványodtak, noha az elgondolás helyes volt, különösen kisebbségpolitikai téren.” A szász írók mellett „A Helikon üléseire eljárógatott egy [Emanoil] Bucuța nevű miniszteri tanácsos, az Astra főembere, Zillich-hel együtt ő is élvezte a szép vidéket és a vendéglátó nyájasságát, és tett is ígéretet, hogy legalább tíz erdélyi magyar író könyvét kiadhatja Bukarestben. Ebből sem lett semmi.”⁵³

Ami a román vendéget illeti, Bucuța 1928 nyarán, a nemzetközi Pen oslói 6. világkongresszuson az irodalmi művek szabad forgalmazásáról szóló vitában tagadta, hogy a magyar könyvek bevitelle bárhol bármilyen tilalom alá esne.⁵⁴ Radó Antal, aki, noha évekig hiába harcolt, nagy érdemeket szerzett az utódállamokban való szabad magyar könyvforgalmazásért vívott küzdelemben, 1930 októberében felhívta a magyar Pen igazgatóságának figyelmét „az Institut International de Cooperation Intellectuelle bulletinjának egyik cikkére, amelyben Bucuța román író »Le Livre en Roumanie« címen a román kultúráról és a román kisebbségi viszonyokról tesz teljesen valótlan megállapításokat, átlátszó politikai célzattal. Radó felhatalmazást kér az igazgatóságtól, hogy a Magyar Nemzeti Bizottság útján bejelenthesse a genfi Népszövetségnek a Magyar Pen Club tiltakozását az ellen, hogy az Institut International de Cooperation Intellectuelle hivatalos lapjában ilyenfajta politikai reklám ízü cikkek megjelenhessenek.”⁵⁵ Az 1930. decemberi eleji ülésen Radó be is jelentette, hogy a magyar Pennek Bucuța írásai miatti, a Népszövetséghez Genfben továbbítandó tiltakozását benyújtotta a Magyar Nemzeti Tanácsnak.⁵⁶ Később Bucuța jelen volt az erdélyi magyar Pen 1932. májusi kolozsvári megalakulása céljából tartott megbeszélésen is.⁵⁷

A Helikon íróinak nemcsak a saját kiadó, majd a folyóirat megszervezésében volt döntő szerepe, hanem az erdélyi magyar képzőművészek Barabás Miklós Céhének (1929–44) létrejöttében is. Ahogy és amíg lehetett, a transzilvánizmus szellemében tapintatos, lényegében egyoldalú kitartással ápolták szász és román irodalmi kapcsolataikat,⁵⁸ részt vettek az Erdélyi Irodalmi Társaság újjáélesztésében, a magyar tudományosság, a színház, a népkönyvtárak, az akadémiaszerű Helikon-líceumok szervezésében, pályázatok kiírásában.⁵⁹ A szellemi-irodalmi kapcsolatok végzetessé váló egyoldalúsága annak volt következménye, hogy a Romániához csatolt magyar területek nagyszámú partiumi és bánási sváb, valamint barcasági, királyföldi szász lakossága, miután már a húszas évek elején „kivált” a magyar társadalomból, többé-kevésbé azonosulva a román többség álláspontjával, hűvös, máskor ellenséges érülettel viseltetett a magyarság iránt.⁶⁰ A Helikon nagy sikerű erdélyi, sőt ó-királyságbeli, magyarországi, felvidéki irodalmi estélyeit mindenfelé örömmel fogadták. A román írók műveinek magyar fogadtatásával kapcsolatban Ligeti már ekkor feltette a kérdést: „Hát nem érdekes-e, hogy a Székelyföldön Hirsch Hu-

góné, a katolikus magyar társadalom egyik legbuzgóbb dámája, aki Csíksomlyón az »ezer székely leány« felvonulását szervezte meg, és műkedvelő gárdát toborzott össze, amelylyel bejárta hétországot a maga harisnyás székelyeivel, ugyancsak ezekkel egy román író, [Victor] Eftimiu *Prometeus* című darabját mutatta be Csíkszeredában és más városokban? Trefán Leonárd, Ferenc-rendi zárdafőnök rendkívül melegen írt e darabról. Vajon elképzelhető volt-e ilyen gesztus a románság részéről?»⁶¹ Miután az Erdélyi Helikon és az erdélyi (romániai) Magyar Pen Club gondolata egyszerre született, az erdélyi magyar Pen is a Bánffy helikoni köréből kinőtt irodalmi, egyszersmind kultúrpolitikai és kisebbségvédelmi kezdeményezések sorába tartozott. Az 1927. augusztusi második marosvécsi írótalálkozón Ligeti Ernő már az íróközösség külföldi kapcsolatai „jobb kiépítésének tanulmányozására kiküldött bizottság nevében jelenti, hogy szükséges volna [...] magyar Pen Clubot szervezni Erdélyben [...]»⁶² Az erdélyi magyar színjátszás helyzetét is megtárgyaló második összeövetelen (amellett, hogy Bánffy bejelentette egy kamaratársulatra szóló színházi koncesszió megszerzését is) „elhatározták, hogy a romániai magyar írók érdekeit védő PEN Clubot alakítanak és egy revüszzerű folyóiratot [az Erdélyi Helikont] indítanak Bánffy Miklós gróf és Áprily Lajos szerkesztésében.»⁶³

Az erdélyi magyar írók nemzetközi Penhez való csatlakozásának gondolata azt követően fogalmazódott meg, hogy a húszas évek második felében lassan és nehezen, ám végül kialakultak kapcsolataik a román és a szász írókkal, irodalommal. Többségi részről a Bukarester Tageblatt hasábjain, 1928 júliusában vetődött fel először a román írók részéről Romániai Pen Club újjáalakítása a kisebbségi írók részvételével. Ez az elgondolás azonban a homogén nemzetállam eszméjét követve a tagságot nyelvi alapról állampolgársági alapra helyezte volna. A romániai magyar, német és más nyelvű írók nem hozhattak volna létre saját tömörülést, hanem a románok szervezetében kaptak volna helyet, felvételükre személyenként került volna sor. Ezt az elgondolást a magyar írók, eleinte a szászok is elutasították, annak ellenére, hogy kapcsolatépítési szándékukat többször hangoztatták. A nemzetközi Pen csak 1931-ben módosította úgy alapszabályát, hogy a központok ne országokként, hanem nyelvekként jöhetnek létre. Mégis, amikor 1932 márciusában a belgrádi egyetemen magyar nyelv és irodalom tanszékét létesítettek, az ottani sajtó arra kérte a szerb Pen-küldötteket, hogy a budapesti kongresszuson májusban „vessek fel azt a tervet, hogy ne az országhatárok szerint alakítsák a klubokat, mert ez az elhatározás igazságtalan, és kizárja Közép-Európa 40 milliós kisebbségeinek íróit az együttműködésből. Ne Magyarország[i], hanem magyar Pen Club legyen, és ennek lehessen tagja a Magyarország politikai határain kívül lakó magyarság írója is.»⁶⁴ Miután azonban a román politika intézkedéseit és egész kisebbségellenes légkörét nem tartották megfelelőnek az együttműködéshez, a magyarok a közeledés szándékát jelző többségi gesztusokat vártak.

A harmadik helikoni találkozón, 1928 augusztusában, amikor a transzszilvanizmus körüli viták már javában zajlottak, Bánffy Miklós kifejtette: „A román–magyar kapcsolat kérdésében legfontosabb lépés volna a bukaresti Helikon-estély. Ennek kapcsán találkoztak [Liviu] Rebreanuval, Bucuțával, N[ichifor]. Crainickal. Eljöttek hárman a Helikon-estélyre. Felvetették bizonyos kooperáció kérdését, különösen a Pen Clubba bevonni. Azt feleltük nekik, hogy erről most még nem is beszélhetünk... Hogy mi egyébként beválasztódjunk, ezt nem fogadhatnók el. Ha a román írók és irodalmi részről valami rokonszenves gesztus történne a magyar kultúra érdekében, akkor alkalmasabb lenne erre a helyzet. Ők készítsenek elő egy előnyös hangulatot. [...] Ahhoz, hogy őszinte kooperáció legyen, szükséges az, hogy legyen egy minoritási szekciónk, amelynek autonómiája legyen. Ingyen nem adhatunk semmit. Kultúránknak annyi baja van. Amíg egy jobb atmoszféra ki nem alakul, addig őszinte kooperációra gondolni sem lehet. Ezt meg kell gondolni, annak elismerése mellett, hogy a román írók és kultúremlők között vannak őszintén barátságos emberek.»⁶⁵ Nichifor Crainic román költő, kritikus, újságíró, ortodox teológus

(aki 1941–1944 között az Antonescu-kormány propagandaminisztereként működött) nem-sokára nagy vitát kiváltó cikket írt a bukaresti Curentul 1928. szeptember 18-i számában, amelyben az erdélyi magyar és szász íróknak a román Penbe való belépését sürgette.⁶⁶ Heinrich Zillich ezt felelte neki: „Éppen most olvastam a Curentul legutóbbi számában cikkét, amelyikben hozzánk fordul. Köszönöm a szívélyességét és nagyvonalúságát sorainak, amelyek a Pen Club román szekciójáról vallott nézeteimet azonnal megváltoztat-ták. Most már megértettem, hogy az Önök, román írók számára is komoly eszmei célkitű-zése van a klubnak. Miután ezt az Ön fejtegetései nyomán felismertem, kötelességemmé vált azoknak az aggályoknak a megmagyarázása is, amelyeket a klubba való belépésünk tekintetében eddig tápláltam. Jól meg kell értenie bennünket – eddig túl sokszor tapasztaltuk, hogy eszményi programmal fellépő szervezetek csupán az ellenünk irányuló poli-tikai törekvések takarójául szolgáltak.

Emberileg is kellemes számomra, hogy éppen az Ön útján értesülhettem klubjuk szel-leméről, mert évek óta Önben a román élet olyan képviselőjét látom, akit lelkiileg és szel-lemileg közel érzek magamhoz. Annál örvendetesebb, hogy most az Ön révén kerülhetek személyes kapcsolatba független román szellemekkel. Abban a reményben, hogy az Ön eszméi és tervei valamennyiünk támogatásával a Pen Clubban valósággá válnak, szabad lesz felvilágosítást kérnem arról, hogyan képzelem el belépésünk véghezvitelét. Legszíve-szebben a tőlünk javasolt formát szeretném megvalósulva látni, vagyis a klub német, ill. magyar alosztályát, ami nyelvi okokból és az ügyintézés szempontjából is előnyös lenne.

Folyóiratomban [a Klingsor (1929–1934) – CSM]⁶⁷ októberi számába cikket írtam a Pen Club kérdéséről, amelyet most, mivel az Ön cikke az egész helyzetet megváltoztatja, el-halasztok, amíg akciójának eredményét összefoglalóan a végéhez hozzáfűzhetem. Ezzel remélhetőleg az állásfoglalásnak írt cikkből a romániai Pen Club megalakulásának törté-neti áttekintése lesz.”⁶⁸

Áprily Lajosnak szóló levele szerint Zillich úgy vélte, Crainic „Fejtegetéseinek hang-jából becsületos meggyőződés csendül ki, s ezért nem látok indítékot arra, hogy továbbra is gyanakvással viszonyuljak a Pen Club román szekciójához. Mindenesetre nem szeret-ném feladni követelésemet, hogy önálló kisebbségi szekciókkal lépjünk be; ebben az ér-telemben írtam Nichifor Crainicnak [...], s rábíztam belépésünk formalitásainak indítvá-nyozását. Ha így nem akarja jóváhagyni a kisebbségi szekciót, akkor azt gondolom, hogy a kisebbségeknek a román szekción belül kevésbé elkülönült szervezése révén szembeszállhatunk tagságunk esetleges későbbi politikai felhasználásával. Jelenleg minden-esetre nincsenek különösebb aggályaink. Azt hiszem, Nichifor Crainic helyesen jellemzi a Curentulban a valóságos helyzetet. Legrosszabb esetben később, ha a Pen Clubban való részvételünket kihasználnák, együttesen ismét kiléphetnénk. Ez sokkal hatékonyabb lé-pés érdekeinket tekintve, mint mostani óvatosságunk, mert tényeken alapul majd, míg ma csupán be nem teljesült aggályainkat fejezzük ki.”⁶⁹ Kuncz Aladárnak az Erdélyi He-likonban kifejtett álláspontja szerint azonban „A kisebbségi írók egyetemlegesen, testü-leteik megválasztottjai által örömmel csatlakoznak a szekcióhoz, de előbb tudni akarják, szívesen látják-e őket? A Pen Clubban úgy, ahogy a nyugati államokban, szellemi élete kialakult programontja, hogy a kisebbségi népek nyelvi és művelődési fejlődése a több-ségi népekéhez képest a teljes egyenjogúság alapján álljon. A Pen Club nem ismer ki-sebbségi iskolát, amelyet a hiányzó államsegély, a kusza rendeletek tömege, a sovíniszta elfogultsággal működő érettségi rendszer végpusztulással fenyeget; a Pen Club nem ismer külön adóval sújtott kisebbségi színházakat; a Pen Club nem hajlandó adóztatásban, a termelés fejlesztésében, a közigazgatások [helyhatóságok] önrendelkezéseiben kétféle mértéket, egyet a többségiek, egyet a kisebbségiek számára. Kormányok, politikai pártok ezt tehetik, az ő dolguk s az ő felelősségük, de a művészet felkentjeinek, a nagy irodalmi eszmék hitvallóinak nyíltan állást kell foglalniok amellet, hogy a kisebbségek megél-hetésének, anyanyelvük és műveltségük fejlődésének az emberi jogokat százsázaléko-

san biztosítani kell. [...] Az irodalom fája lombozatával és virágaival nem borulhat össze a többségi irodalom fájával, míg a politikai elfogultságok fejszéje gyökereit hasogatja. [...] A Pen-klub határozott, nemes, Európa jövőjére messzire ható irodalompolitikát jelent. [...] Erős a meggyőződés, hogy a Pen-klub román szekciója részéről a kisebbségi kérdésben való nyílt és bátran humanus állásfoglalás szinte magától elvégezné azt a kiválasztódási és egységesítő folyamatot, amelyet Nichifor Crainic a szekció újjáalakításától vár, s viszont kaput tárna a kisebbségi írók számára is, amelyen át emelt fővel és sokat szenvedett szívünk egész melegével léphetnénk be.”⁷⁰

Az MTI 1928. szeptember végi összefoglalója szerint „A Romániai Pen Clubról vezércikkezik a Curentul, amennyiben közli erre vonatkozólag Nichifor Crainicnak, az ismert költőnek a kisebbségi írókhoz intézett sorait. A cikkíró már az előzőekben a Gandirea című folyóiratban felszólítást intézett olyan irányban, hogy a Pen Clubban tisztára kulturális alapon, nemcsak a romániai román, hanem a kisebbségi íróknak is egyaránt tömörülniök kellene. A felszólításra német részről Heinrich Zillich válaszolt a Klingsor című szász folyóiratban, magyar részről pedig Kuncz Aladár az Erdélyi Helikonban. Ezekre felel a mostani cikk. Nichifor Crainic megérti a kisebbségi írók aggályait az egyesüléssel szemben, bár ismételtén bevallja, hogy ez az egyesülés minden politikát kikapcsolva tisztára kulturális jellegű lenne. Másrészt azonban a maga részéről is meg kell [, hogy] erősítse, hogy ez az egyesülés a romániai Pen Clubban jelenleg nem lehetséges. A romániai Pen Club élén ugyanis Voinescu Romulus, a sziguranca vezérigazgatója áll jelenleg, aki tudvalévoleg szintén írónak képzei magát. Éppen, mert Voinescu Romulus személye az, ami miatt a kisebbségi írók bizonyos aggálllyal tekintenek a romániai Pen Clubra, román részről egyenest felkérték Voinescu Romulust arra, hogy vonuljon félre, a sziguranca nagyhatalmú ura azonban ezt a legmerevebben visszautasította.”⁷¹ Zillich 1928. szeptember végén Áprilynak megerősítette egyetértésüket a Pen Clubba való belépés ügyében.⁷² Áprily 1928. október 3-án küldte el Molter Károlynak Crainic írását, „mellyel Zillich és Kuncz aggodalmaira – a Pen Club kérdésében – válaszolt. A válasz a Pen Club-vitában alakuló hangulatot, nálunk néhányunknál – s Zillich értesítése szerint a szászoknál is – kedvező irányban befolyásolta.” Megjegyezte, hogy az ügyet az OMP kulturális bizottsága is tárgyalni fogja.⁷³ Áprily még aznap a Helikon tagjainak is postázta a cikket, véleményüket kérve.⁷⁴ A Brassói Lapok egy hét múlva közölte Kacsó Sándornak a „Pen Club-kérést” taglaló, Crainicnak felelő írását. És mivel Kacsó úgy vélte, „a földobott kérdés nem pusztán irodalmi szakprobléma, amiről írók a nagyközönség kizárásával diskurálhatnak szíves és szép szavakkal – kiemeljük az »irodalmi rovatból«. Hadd legyen az, ami lényege! Legyen emberi probléma! Legyen felvágott seb, gyógyításra váró betegség, vagy emberi akarat! [...] Nichifor Crainic, a te szíves meghívásodat visszautasítani akkor sem lehet. A kisebbségi írók akkor is bevonulhatnak mellétek a Pen-klubba és eregethetnek veletek együtt színes léggömböket a maguk mulattatására. Lehet akkor a Pen-klub a nemtörődomség fellegvára, a kényelmeskedés szentélye, a szellemi kiválóság rideg elefántcsonttornya. Csak értelme és haszna nem lesz semmi, s ha kimondjuk a nevét, akkor valójában egy kényelmesen, talán fényűzően berendezett klubhelyiség tűnik fel lelki szemeink előtt, egy klubhelyiség, mondom, ahol román, magyar és szász írók örvendezve bókolnak egymásnak, hogy ilyen gyönyörű internacionális, de szűkkeblű egyetértésre jutottak.”⁷⁵

Kacsó álláspontjának erkölcsi tartalmát – írta Zillich Áprilynak – „természetesen teljes mértékben helyeselnünk kell, de amely a Nichifor Crainic cikkére írt válaszként teljesen fölösleges és ügyetlen. Crainic soraiából ugyanis az a benyomásunk támad, a román írók a maguk részéről mindent el fognak követni, hogy lehetővé tegyék együttműködésünket. Nekünk meg kell elégednünk azzal az ígéretével, hogy a Pen Club elő fogja mozdítani minden tagja kultúrájának és nyelvének védelmét. Ez politikai harcaink számára is a legnagyobb támogatás, amelyet ettől a mégiscsak nem politikai klubtól elvárhatunk. Ebben az értelemben cikket írtam, amely a következő napokban jelenik meg a Sieb[enbürgisch-].

D[utsches]. Tageblattban, és ajánlja a szász íróknak a belépést, persze azoknak a formáknak a megvitatása után, amelyeket Nichifor Crainic javasolt számunkra.

Kacsó Sándor, az én véleményem szerint, nem csinált jó fogást cikkével. Még egyszer elmondja a Kuncztól és tőlem megállapítottakat, és nem valami helyesen értelmezi Nichifor Crainicot. Hiszen a Pen Club Nichifor Crainic elképzelése szerint nem halad majd el a fontos művelődéspolitikai kérdések mellett, de túl sok politikai problémát sem lehet belégyömszölni, a legkevésbé követelések formájában.

Számunkra Nichifor Crainic cikke után eljött az a pillanat, amikor befejezzük a vitát arról, hogy milyen legyen a romániai magyar Pen Club, és belépésünk után a klub keretében dolgozni kezdünk. Tehát tettek, nem szavak. Természetesnek tartom, hogy a Kacsó szellemi következtetéseit Crainic és a Pen Club román tagjai a gyakorlatban képviselni fogják, ha csak olyan erők leszünk, hogy a klubon belül magunk is így tegyünk. De Kacsónak Crainichoz intézett kérdései fölöslegesek, mert Crainic már rég megadta rájuk a választ. Ezenkívül veszélyesek is, mert a vitát túl szorosán összekapcsolják a napi politikával, bár tudom, hogy Kacsó ezt nem így gondolja. Attól félek azonban, hogy fejtegetései ártani fognak belépésünk gondolatának. Hiszen a klubban tiszta légkört akarunk teremteni, amelyben mindhárom nemzet képviselői egyoldalúság nélkül nyilatkozhatnak szellemi kérdésekről. Ezért is kell hinnünk a román biztosítékoknak. Az ilyen légkör elevenségénél fogva sokkal hatékonyabb, mint programok és követelések felállítása, amelyek révén nemcsak Kacsó cikke válik terméketlenné, hanem nagyon gyakran a kisebbségek politikája is.

Amint mondtam, a szekcióba való belépéssel kapcsolatban nincsenek többé kételyeink, és továbbra is követelni fogom Crainictól a kisebbségi szekciókat a román főszekción belül, de károsnak tartok minden vitát a Pen Clubban folytatandó politika homályos fogalma körül. Most meg kell kezdenünk a munkát. [...] a Pen Clubban való részvételünk semmiképpen sem akadályozza annak, hogy aktív politikával foglalkozzunk, de a Pen Club, mint olyan csupán szellemi politikát képviselhet, amint már említettem, légkört teremthet. Ezt a lehetőséget nem szabad elmulasztanunk. Nemcsak szellemileg blamálnánk magunkat Crainic cikke után, de politikailag sem lenne bölcsek lépés.”⁶

Kacsó emlékezésének összefoglalója szerint „Crainic meghívta a Pen Club román tagozatába a kisebbségi magyar és német írókat is. A magyarok nevében Kuncz Aladár, a németek nevében Heinrich Zillich válaszolt. Nagyon egyformán mind a kettő, hiszen akkor már kialakult a kapcsolat a Helikon és a Klingsor között, bizonyára előre megbeszéltek: ne legyen ez a válasz elfogadás sem, elutasítás sem! Csak aggodalmat fejezzen, ki, hogy aligha lesz gyümölcsöző egy ilyen közösködés, amikor mind a magyar, mind a német kisebbség annyira tele van sérelmekkel. Ebben a válaszban tetszett nekem az, hogy az írók azonosultak benne népükkel. Ó, ezt helyeseltem! Nem helyeseltem azonban, hogy Nichifor Crainic ezzel a tanáccsal akart hidat kínálni nekik az aggodalmak szakadéka fölé: Mi, írók, ne politizáljunk! Szép cikk volt a Nichifor Crainicé, érezhető volt benne a megértés is, a jóakarát is. Az sem volt kétséges előttem, hogy ő nem az ideológiai semlegesség mellett emelt szót, hanem az úgynevezett »napi politikát« akarta elhárítani az írók találkozásának útjából. Bókoltam ilyen értelemben én is előtte, de számon kértem tőle is, a másik kettőtől is az igazi, nemes politizálást, az eszmékért folyó harcot. Csak így lehet őszinte és tartós az írók találkozása. Cikkem utolsó mondata talán helyesen világítja meg azt, amit az egészel mondani akartam: »Fenségesebb és szebb hivatást még nem osztott ki a Teremtő az embernek, mint a romániai íróknak nekik három nációnál egymásba roppanásból kell kinevelniük a jövőendő emberét.«⁷ Miután pedig „Erdély mindig haladóbb, Európa vezetőeszméi iránt mindig fogékonyabb volt, mint az anyaország”, Ligeti Ernő szerint a transzszilvanizmus is ebben az értelemben, és nem magyar–román–szász összefüggésben vált „harccá”, melynek során a „klasszikus értelemben vett erdélyi protestáns szellem küzd egyrészt a gondolat több szabadságáért, másrészt az anyaországban kiala-

kult ama közfelfogás ellen, hogy Erdély irodalma az állameszme fékező erejének híján skizmát követ el és túlságosan »elhajlik« a nemzeti hagyományoktól.”⁷⁸

Az erdélyi magyar Pen ügyében lezajlott eseményeket összefoglalva Jancsó Benedek úgy vélte, „Romániában úgy magyar, mint román részről többen vannak, akik azt hiszik, hogy az a viszony, amely a román kormányok hibás kisebbségi politikája következtében a román állam és a kisebbségek között állandósultnak tekinthető, sem a román államnak, sem a kisebbségeknek javára nem szolgálhat. Meg kell tehát keresni azokat az eszközöket, amelyeknek segítségével ezt a viszonyt kedvezőbbé lehet tenni. Igen sokan e két nemzet kultúrájának munkásai, tudósai, írói, művészei, sőt politikusai közül is, azok, akik hívei a radikális politikai irányzatoknak, akik a szélsőséges demokráciában látják minden politikai és társadalmi baj egyetlenes gyógyszerét, meg vannak győződve, hogy e célhoz az egymás kultúrájának kölcsönös megismerésén keresztül vezet az út. Ez a gondolat alkotja vezérfonalát annak az eszmecserének is, amely a Pen-klub keretében kifejtendő közös munkásság szükséges és lehető voltáról folyt a román és az erdélyi kisebbségi írók között.

Tagadhatatlan, hogy két olyan nemzet között, amelyeknek vezető társadalmi rétegei egymás kultúráját kölcsönösen ismerik és becsülik, az érintkezés formái sokkal kelleme-sebnek és az együttműködés lehetősége biztosabbnak látszó, mint két olyan nemzet között, amelyek egymás kultúrájával szemben ismeretlenül és idegenül állanak, sőt e tájékoztatlanág következtében egymást kölcsönösen lenézik. A reális politikai gondolkodás szempontjából [azonban] egyenesen hibás volna azt hinni, hogy két nemzet között az egymás kultúrájának kölcsönös ismerete és megbecsülése egymagában lehetővé tenné a politikai viszony megjavulását az esetben is, ha e két nemzet egymással egy államban úgy áll szemközt, mint államalkotó többség és másodrendű állampolgári sors viselésére ítelt kisebbség.”⁷⁹

Az erdélyi magyar írókat 1929 elején, a Helikon bukaresti felolvasó estje⁸⁰ alkalmá-val, Bánffyval folytatott tárgyalásai után hívta meg Emanoil Bucuța elnök a Román Pen Clubba. A belépést Bánffy öt feltételhez kötötte: „1. nem egyenként, de kollektíve, és mint a romániai Pen Club-szekció magyar kisebbségi alszekciója lépnek be. 2. a romániai Pen Club magyar kisebbségi alosztálya maga jelöli ki, illetve hívja meg a klubosztályok szert a Clubba felveendő magyar kisebbségi írókat, akiket a romániai Pen Club-szekció kö-telek tagokul elfogadni. 3. a romániai Pen Club-szekció magyar kisebbségi alosztályának székhelye Kolozsvár, adminisztrációs nyelve magyar, önállóan levelezhet bármely kül-földi Pen Club szekcióval. 4. a romániai Pen Club központi vezetőségében egy alelnöki és megfelelő számú vezető tisztséget igényel. 5. Az évenkénti Pen Club-kongresszuson külön képvisellet azonban nem igényel, e kongresszusokon a romániai Pen Club-szekció hivatalosan kiküldött delegátusai a romániai írók összességét, a kisebbségi ma-gyar írókat is beleértve, képviseli.

Ezeket a feltételeinket közöltük volt a szász írókkal is, akik akkor magukévá tették.

Viszont a romániai Pen Club vezetősége e feltételeinket akkor nem fogadta el.

Időközben a szász írók, a román Pen Club vezetőségének ismételt felszólítására, egyé-nenként beléptek a klub tagjainak sorába.

A tavalyi Pen Club kongresszus [Brüsszel, 1927] oda módosította alapszabályait, hogy az egyes országok határain belül, a kisebbségek teljesen függetlenül, külön Pen Club szekciót alapíthatnak. Így Angliában ma van angol, skót és ír, Belgiumban francia és fla-mand, Spanyolországban spanyol és katalán, Csehszlovákiában cseh és szlovák szekció. Az alapszabályok tehát lehetővé tették, hogy az erdélyi magyar írók megalakíthassák a maguk külön, a románnal egyenrangú, attól és minden mástól is teljesen független Club-szekciójukat. Többszöri időközben való, de mindig abbamaradt tárgyalások után leg-utóbb a múlt hónapban a romániai Pen Club elnöke, E[manoil]. Bucuța úr azzal a sürgető kéressel fordult Bánffy Miklós gróf úrhoz, [...] szabja meg a feltételeket, melyek mellett

a belépés valósággyá válhatik. Bánffy Miklós úr, néhány magyar íróársunkkal való megbeszélés után [...] azt az írásbeli választ adta, hogy ragaszkodik az 1929-ben megállapított feltételekhez.⁷⁸¹

Visszatekintve Ligeti Ernő úgy ítélte meg, az erdélyi magyar Pen „tulajdonképpen nem annak indult, ami lett belőle. A PEN Klub megalakítására irányuló első kísérlet e könyv szerzőjétől származik, aki tanulmányt írt az erdélyi magyar íróknak e nemzetközi organizációba való tömörítéséről, azzal a nyilvánvaló célzattal, hogy kisebbségünknek ablak nyitassék a külföld felé. (Ez a cél vezetett bennünket akkor is, amikor ugyancsak a Keleti Újság hasábjain felvetettük a romániai magyar népszövetségi liga megalakításának tervét is.) A PEN Klubról írott cikkemet Nichifor Crainic, a későbbi román szélsőséges nemzetiesség ideológiai megteremtője, lefordította lapjában, a Cuvântulban és egy külön cikkben válaszolt olyképpen, hogy az erdélyi magyar szellemiségnek is joga van magára ölni a PEN Klub jelvényét, de nem, mint önálló tagozat, mert ez nem fér össze a román állameszmével. A Helikon hasábjain Kuncz Aladár kapta fel az ötletet, később ő levelezgetett is Crainickal. Így került a probléma a helikoni munkaközösség elé, amely felkérte Bánffy Miklóst, hogy tegyen lépéseket a bekapcsolódás érdekében. Egy későbbi értekezleten, amelyet Bánffy Miklós kolozsvári lakásán tartottunk – folytatja Ligeti –, meg is alakult a PEN Klub, Bánffy Miklós lett az elnök, Berde Mária az alelnök, a két titkár Kádár Imre és Dsida Jenő. Fájdalom, ez az intézmény, amelyet nagyon sokan a nemzetközi kultúregyüttesben való képviseltetésünknek szántunk és csak ennek reményében fogadtuk el az önállóság ismérveivel bíró alosztálynak a gondolatát, nem a nagyvilág felé nyitott ablakot, a PEN Klub kizárólagosan a román–magyar közeledést szolgálta és megvalom őszintén: egyes-egyedül az ambiciózus Kádár Imrének szolgált ugródeszkeképpen.⁷⁸² Pomogáts Béla véleménye szerint Bánffy mellett nemcsak Ligetinek, hanem Kuncznak is volt némi szerepe abban a kezdeményezésben, amely a román Pen magyar tagozatának létrejöttét eredményezte. „Ezt a mozgalmat a kolozsvári Gîndirea című folyóirat kezdeményezte, s a magyar írók részéről Kuncz és Krenner Miklós állt a román javaslat mellé. »A gondolat kézenfekvő volt – írja Kuncz *A Pen Club és a magyar kisebbségi írók* című írásában. – Ha van tér, amelyen a többségi és a kisebbségi nemzet írói találkozhatnak, úgy bizonyára a Pen Club az, amelynek éppen legfőbb célja, hogy a nemzeteket elválasztó sötét politikai vizek és örvények fölé a művészi egység aranyhidját építse meg. A román szekciónak, mihelyt a Pen Club programjának igazi lényegét magáéhoz akarta ölelni, lehetetlen volt eltekintenie attól, hogy a román állam más anyanyelvű íróit is körébe felvegye, mert hiszen e nélkül szerepét egy nemzetközi testületben úgy kezdte volna, hogy ennek az egyesületnek éppen alapeszméjét tagadja meg. Beállt volna tagnak, harcosnak egy ideális célzatú egyesülésbe, amely maga elé célul a legnagyobb világproblémák megoldását tűzi, s közben a maga talaján, a maga kísérleti földjén elmulasztotta volna e nagy problémák egyikének miniatűr kiadását megoldáshoz segíteni...

A Pen Clubnak, úgy, ahogy a nyugati államokban szellemi élete kialakult, alapvető programja, hogy a kisebbség népek nyelvi és műveltségi fejlődése a többségi népekéhez képest a teljes egyenjogúság alapján álljon. A Pen Club nem ismer kisebbségi iskolákat, amelyeket a hiányzó államsegély, a kusza rendeletek tömege, a sovínisza elfogultsággal működő érettségi-rendszer végpusztulással fenyeget; a Pen Club nem ismer külön adóval sújtott kisebbségi színházakat; a Pen Club nem hajlandó elfogadni adóztatásban, a termelés fejlesztésében, a közigazgatások önrendelkezéseiben kétféle mértéket, egyet a többségnek s egyet a kisebbségek számára. Kormányok, politikai pártok ezt tehetik, az ő dolguk s az ő felelősségük; de a művészet felkentjeinek, a nagy irodalmi eszmék hitvallóinak nyíltan állást kell foglalniok amellet, hogy a kisebbségek megélhetésének, anyanyelvük és műveltségük fejlődésének az emberi jogokat száz százalékban biztosítani kell. Ezt kívánja az állam nemesebben felfogott érdeke is, de ezt kívánja feltétlenül minden nemzetközi szellemi egyesülés első és legfontosabb alapelve.«⁷⁸³

Krenner Miklós 1931-ben, a világválság mélypontján Bánffy kolozsvári lapja, az *Ellenzék* munkatársaként fölvetette azt is: „A nemzetköziség kérdésénél önkéntelenül fölbukkan a kérdés, hogy a kulturális intézmények, felekezetek, irodalmi alakulatok miért nem tudják föltartóztatni az összeköttetések fejlesztésével, s amennyiben nincsenek meg, fölvetélével a közérdeklődés állandó lankadását? Bizonyára künn rejlik ennek a fő oka. Az első évek nagyobb pietizmusa és humánuma lassan kifulladás, mert mindenütt a külön gond ütötte föl sátrait. Ma még a nemzetközileg szervezett anyagi források nagy bőségére alapozott cionizmus is válságba keveredett! Különben a gazdasági érdekek nemzetközi összefüggésének kiépülése a második sorba tereli a szellemiség nemzetközi mozdulatait. De magunkban is rejlik valami. Otthon se tudunk tágasabb munkára szövetkezni. Egyebek között semmi jelentékenyebb lépést nem tudunk tenni, hogy az erdélyi magyar hírlapírás nemzetközi szervezetekbe kapcsolódjék, a szépirodalom a Pen Clubba jusson.”⁸⁴ Az erdélyi magyar Pen felszámolására a II. Károly román király által bevezetett diktatúra kezdetén, 1938 decemberében került sor.

Csehszlovákiai és jugoszláviai magyar Pen-kezdeményezések

Amint Ligeti 1941-ben megállapította, a csehszlovákiai magyarság „szellemi és politikai élete, védekezéseinek szívóssága és minősége más volt, mint a Romániában élőké, aminthogy más volt a román többségi rendszer is, mint a cseh többségi. De ahogyan e rendszereknek közös megegyezései voltak a kis-antant összebeszélése nélkül is a kisebbségekkel szemben, úgy lépten-nyomon a kisebbségek reagáló formája is azonosságot mutatott. Végzetesen hasonlítottak egymáshoz kisebbségi hibáink éppen úgy, mint a szükség szülte erényeink, és ha volt is egy külön erdélyi szellem, nem egyszer összetevethető volt a felvidéki, avagy a délvidéki szellem megnyilatkozásaival. Mindez azt mutatja, hogy az utódállamok kisebbségeinek alkotásából következtek olyan életszakaszok, amelyek súlyosságán talán lehetett okos taktikával enyhíteni, de kiküszöbölni belőle a mérgező anyagot nem lehetett.”⁸⁵ A Pen-eszme megfogalmazása sokáig váratott magára a csehszlovákiai magyar „irodalomalapításnak” a románaitól, de a jugoszláviaiától is nagyban eltérő nehézségei között. Az elcsatolt Felvidék magyar írói a húszas években a pozsonyi és a prágai magyar sajtó jeleivel karöltve a kisebbség jogi helyzetének, művelődési és irodalmi életének problémáinak legalább részbeni orvoslására a lehetséges gyógyírt nem a nemzetközi Pen eszmei, csak távolról remélhető szolidáris támogatásában vélték meglelni, hanem egyéb, kézzelfogható és közelebbi megoldásokban. Többnyire sikertelennek bizonyult próbálkozásaikat a szlovák és a cseh írókkal, társaságokkal való kapcsolat voltaképpen hiábavaló keresése kísérte.⁸⁶ Helyzetükben a délvidéki magyar írók körülményeihez viszonyítva mégis viszonylag kedvezőnek volt mondható, hogy bár ők is „a magyar periférián” éltek, számukra, ellentétben az erdélyiekkel, Budapest földrajzi, irodalmi-szellemi közelsége, de a magyar irodalom nagy és élő hagyománya is előnyt jelentett.

Természetes törekvésük volt mindenekelőtt az önálló és egységes felvidéki (szlovén-szlovák) magyar irodalmi élet megteremtése, minél szorosabb kapcsolatok fenntartása az anyaországgal, egyszersmind a többségekhez való közeledés, egymás értékeinek kölcsönös megismerése, valamint az európai irodalmi élet vérkeringésébe való bekapcsolódás, amit magától értetődően a nemzetközi Penbe való belépésük lett volna hivatott szolgálni. Ezeknek a kisebbségi irodalmi-közösségi céloknak a megvalósítása az új állami keretek között tőlük is hasonló, végső soron reménytelen erőfeszítéseket követelt, mint az erdélyiektől és a délvidékiektől. Önszerveződésük első kezdeményei a húszas évek második felére estek. 1926-ban a Magyar Újságíró Szindikátus tagjai „írói alosztályt” alakítottak Trencsénteplicen, 1927-ben a kassai Kazinczy Társaság kebelében jött létre írói szakosz-

tály harmincnégy taggal, 1930–32-ben szentiváni birtokán Szent-Ivány Józsefnek, a Magyar Nemzeti Párt vezetőjének kezdeményezésére három alkalommal került sor a magyar írók találkozójára. A Szentiváni Kúria elnevezéssel tartott összejövetelek meghirdetett célja a felvidéki magyar irodalmi egységfront megeremtése volt, ténylegesen azonban – ellentétben a szerveződéshez mintának tekintett marosvécsi fórummal⁸⁷ – politikai törekvést szolgált: résztvevőit a Magyar Nemzeti Párt és a Keresztényszocialista Párt politikájának kívánta megnyerni.⁸⁸ Bár a Móricz Zsigmond pártfogását is élvező kezdeményezés⁸⁹ nem tudta elérni önálló kisebbségi magyar írószervezet és saját kiadó felállítását, fontos szerepe volt az Új Munka (1931) és folytatása, a Magyar Írás című folyóiratok (1932–1937) létrejöttében. Miközben a Szentiváni Kúria és a Masaryk köztársasági elnök alapította, viszonylag eredményesen működő, kellőképpen mégsem kihasználható lehetőséget kínáló Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (1931–1936) élesen szemben állt egymással, az egyfelől baloldalinak (szabadkőművesnek, zsidó szelleműnek), másfelől a megalkuvó, bankettező „szmoking-lelkű írók nagyképű gyülekezetének” tartott Pen Clubot jobb- és baloldaltól egyformán támadták. Fábry Zoltán 1931. áprilisában, a Korunkban *Pen-club* címmel közölt éles hangú kirohanásában azért kárhoztatta Móricz Zsigmondot, mert „még mindig maradt elég szusz arra, hogy saját maga, családi közlönye és munkatársai gyönyörködtetésére, e »nemes kultúra védelmében« kiálljon a frontra és felfedezze, mai napokká, csatakiáltássá avassa – a Penclubot!”

Fábry szerint a budapesti kongresszuson rövidesen nemcsak Kosztolányi, Karinthy és „az egész Baumgarten-had” fogja majd „dadogó meghatottsággal, szájtátva hallgatni” az irodalmi prominenseket. Mellettük „ott lesz az egész nemes polgári irodalmi had a maga nagykereskedőivel, szatócsaival és selyemfiúival, ott ez az egész szívósságában és kipuozhatatlanságában imponáló kísértethad, melynek erkölcsstanát Harsányi Zsolt szerint két összetevő szabályozza: »a mesterség tisztelete és a megélhetés parancsa«, és akiket Mohácsi Jenő titkár így toboroz: »kívánatos volna, ha a magyar írók megéreznék, hogy a P. C., mely a magyar irodalom egyik legfontosabb kirohanási kapuja a külföld felé, nekik legszemélyesebb ügyük.«” Fábry úgy látta, a nemzetközi Pen látszólagos „dacolófórumát” hamarosan szétrobbantja „a belső állhatatlanság, a háborúmámoros irodalmi fasiszták. [...] Magyarország, a magyar kultúra egyszerűen helyet kér[t], és természetesen kapott az európai osztályharc frontján. Ma még Pen-Clubnak, Európának hívják a komédiát, de lehet, hogy holnap már lehullanak az álarcok [...]”.⁹⁰ Fábrynak a kongresszus szellemét, az elhangzott felszólalások némelyikét érintő dühödt jósolatát a lezárlott események nyomán igazolni látszott Gaál Gábor keserűen indulatos Korunk-értékelése, *Az elveszett lelkiismeret* is.⁹¹

Az MTI 1931. február 17-én közölte *Radó Antal reflexiói a magyar Pen Club nevében a Nove Cechy című prágai újság támadásához* című összefoglalóját. „A Pesti Hírlap ma Radó Antal tollából egy hosszú cikkben utasítja vissza a Nove Cechy cikkének ama állítását, hogy a magyar Pen Club is revíziós propagandát folytat, ellenben rámutat, hogy ne zavarjuk össze a fogalmakat: a magyar Pen Club a szövetségben történt megjelenésekor nyomban tiltakozott az utóállamoknak a magyar szellemi termékekkel szemben elkövetett eljárása ellen. Az 1927-i brüsszeli kongresszuson szó szerint felolvasta a cikkíró azt a cseh kormányrendeletet, amely az 1918. októbere után megjelent magyar könyvek behozatalát előzetes cenzúráról teszi függővé, rámutatott a fennálló román állapotokra, s erre a beszédre cseh részről senki, román részről pedig csak Bucuța, a bukaresti Pen Club titkára tett megjegyzéseket, mind amellet az akkor elnöklő Jules Romains állásfoglalásának hatása alatt a magyar indítvány, amely a szellemi termékek nemzetközi forgalmának szabadságát követelte, egyhangúlag fogadtatott el, s még a románok sem jelentettek be különvéleményt, nyilván, mert ők is belátták a magyar indítvány jogosultságát. A brüsszeli határozat azonban semmi változást nem hozott, így kényszerűség volt a magyar Pen Club számára folytatni az akciót 1928-ban, Oslóban, és 1929-ben, a bécsi kongresszuson

is. Megjegyzi a cikkíró – folytatja a szemle –, hogy a cseh, román és szerb Pen Clubok delegáltjai, mint íróemberek, magánbeszélgetések során jobbra elismerték a magyar álláspont helyességét, de a román delegátus kívánságára mégis ki kellett hagyni azt a paszszust a magyar indítványból, hogy felkéretnek az illető Pen Clubok, hogy kormányuknál közbenjárjanak. Nyíltan mellénk állni nem mertek, mert úgy látszik, odahaza kellemtelen helyzetbe jutottak volna. De a magyar indítvány elfogadását sem Oslóban, sem Bécsben meg sem kísérelték meggátolni. Elmondja aztán a cikkíró, hogy a legutóbbi varsói Pen-kongresszuson hogyan sikerült a cseheknek egy félrevezető ígérettel elhárítani a dolog további forszírozását, és hogyan maradt el Varsóban a magyar újabb indítvány, s hogy Mohácsi Jenőt a magyar Pen Club Prágába küldte, hogy ott személyesen tárgyaljon az ügyben. Annál érthetlenebb tehát, hogy a Nove cechy azt írja, hogy a magyarok Varsóban azért ültették a prágai urakat a vádlottak padjára, mert a csehek »állítólag nem eresztik be Szlovénzkóba a magyar irodalmat«. Az »állítólag« szót aztán maga a cseh újság cáfolja meg, amikor azt mondja, hogy ezzel a bojkottal a »tótok« védekeznek az »uszító« röpiratok becsempészése ellen, amire állítólag a vallásos küldeményeket is felhasználják. Hogy az ilyen és ehhez hasonló vádak mennyire üres ráfogások, arra nézve csak egy példát említ a cikkíró, egy tekintélyes budapesti könyvkiadó cég a közelmúltban nagyobb csomag könyvet küldött postán a prágai cenzúrahivatalba, hogy ott megvizsgálják, beengedhetők-e. A cseh határállomás azzal küldte vissza Budapestre a könyveket, hogy mivel azok még meg sem cenzúráztattak, nem továbbíthatók. Ilyen tréfákkal szolgálják a cseh hatóságok a szellemi együttműködés elvét.”⁹²

A magyar irodalom, kultúra, könyvek és folyóiratok elérhetőségét kedvezően látszott érinteni, hogy a csehszlovák belügyminiszter 1931. május 25-én engedélyt adott a budapesti Remény című folyóirat és néhány Athenaeum-kiadvány szlovénzkói és ruszinszkói terjesztésére. A Szentiváni Kúria, mint „a felvidéki magyar írók parlamentje”, 1931. május 20–22-i lipótszentivánföldi második tanácskozásán „annak a reményének adott hangot, hogy Csapek Károly író, a Pen-Club elnökének ismeretes nyilatkozata után maga a Club is a magyar könyvek behozatala tekintetében ugyanilyen állást fog foglalni”.⁹³ A Kúria foglalkozott „a Prágai Pen Klubnak a Prágában élő magyar írókhoz intézett ismételt felhívásával, melyben a magyar írókat a klubba való belépésre szólította fel. A Kúria tudomásul vette az érdekelt magyar írók abbéli kijelentését, hogy a belépés kérdésében a várakozás álláspontjára helyezkedtek s ez állásfoglalásukat azzal indokolták, hogy a magyar szellemi termékek behozatala még mindig nehézségekbe ütközik, s ezért szükségesnek tartják olyan atmoszféra megteremtését, amely az őszinte irodalmi szolidaritás alapján a Pen Klubbal való együttműködésüket lehetővé teszi. Örömmel értesül a Kúria arról, hogy a Pen Klub elnöke, Csapek Károly író a közelmúltban ebben a kérdésben a magáévá tette a magyar álláspontot és a szellemi termékek terjesztésének teljes szabadsága mellett foglalt állást. A Kúria annak a reményének ad kifejezést, hogy az elnök nyilatkozata után maga a klub is ugyanily értelemben fog állást foglalni, ami a kérdések megoldását lényegesen megkönnyítené.”⁹⁴

A magyar irodalom akadálytalan terjesztéséért: „a kultúrscere megvalósíthatóságáért” nemcsak a Szentiváni Kúriába tömörült csehszlovákiai magyar írók és Radó Antal harcolt éveken át Budapesten és a nemzetközi Penben. 1933–34 fordulóján a felvidéki kezdemények után Győry Dezső, az „új arcú magyarok” nemzedékének képviselője is sajtóleveleket váltott a Prágai Magyar Hírlapban Karel Čapekkel, a csehszlovák Pen akkorra leköszönt elnökével és a pozsonyi Ján Jesenskývel, a Szlovák Írók Szövetségének elnökével.⁹⁵ Hozzá hasonlóan Balogh Edgár, Borsody István, Fábry Zoltán, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső és mások is a Csehszlovákiában élő nemzetek kulturális közeledését szorgalmazták. Győry őszinte, tisztelgően lelkes, néhol szinte alázatos hangnemű leveleire Čapektól elvben egyetértő és a nehezen született, csekély és átmeneti engedményeket eltűző, udvariasan elutasító üzenet, Jesenskýtől „nyílt, őszinte kritikai hangot megütő” válasz érke-

zett. A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság, közkeletű nevén a Masaryk Akadémia az alapító 80. születésnapja alkalmából és egymillió koronás adományával 1931. november 8-án alakult, első elnöke Orbán Gábor, főtítkára Szerényi Ferdinánd volt. Három szakosztállyal működött, Magyar Figyelő és Forum című lapjait 1933–38 között adta ki (1945-ben a Szlovák Nemzeti Tanács feloszlatta és vagyonát elkobozta). Ekkoriban Csehszlovákiában magyar Pen-kezdeményezésnek nem volt még nyoma; 1936-ban a legfontosabb magyar irodalmi szervezet a pozsonyi Toldy Kör, a komáromi Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület és a kassai Kazinczy Ferenc Irodalmi Társaság egyesülésével létrejött Csehszlovákiai Magyar Irodalmi Szövetség volt, amely azonban 1938-ig „a szerveződésnél tovább nem jutott”.⁹⁶

A Jugoszláviához csatolt területek (a Délvidék) magyar írói és publicistái, a jugoszláviai magyar irodalmi élet megszervezői és a hőskor folyóirat-alapítói felvidéki sorstársaikénál kedvezőtlenebb viszonyok között kezdték működésüket. Az irodalomtörténeti hagyományok részleges hiányát az új ország magyarelles rendelkezései és a kisebbségi elszigeteltség súlyosbította. Szenteleky Kornél 1930 novemberében így tekintett vissza a húszas évekre: „Szabadságot, útlevelet nem kaphatok. A sok kísérlet és kilincselés nemcsak meddőséggel, de förtelmes dégout-val is járt. Egy cikkemért, amely a [Bácsmegyei] Naplóban akart megjelenni, s amelyben arról írtam, hogy milyen jó lenne menekülni a ma koszából tisztább, emberibb múltakba vagy holnapokba, az ügyészség megindította az eljárást ellenem és kijelentette, hogy könyörtelenül elkobozza azt a lapot, amelyben nevemet meglátja. Így tehát nemcsak internálva vagyok a rettenetes határok és emberek közé, hanem némaságra is vagyok ítélve, holott soha nem éreztem annyira szükségét annak, hogy szabadon szóljak, sikoltsak, sírjak, hogy elpanaszoljam azt a rengeteg tövist, türelmetlenséget és apró kis gonoszságot, ami naponta karcot, horzsol és fanyarít mindnyájunkat. A belső harcok és válságok borzalmas végletekbe sodortak: lelkes aktivitásba és mindent tagadó nihilizmusba, idegesen felkorbácsolt rajongásokba és dermedt halálvárásba, amikor csupán a nagy közöny és dermedt tespedtség bénítja meg az utolsó mozdulatot. Mohón kerestem a narkotikumokat: a zenét, a könyvet, az élményeket, a rafinált csodákat és kakukkfűszagú egyszerűségeket. Néha a biblia volt az olvasmányom, máskor mohón, dacosan tanultam angolul, egy időben nyugtalan lelkesedéssel hittem [Richard] Coudenhove Kalergi nagyszerű könyvének,⁹⁷ hittem Páneurópában, valami nagy nemzet- és osztályközi egyesülésben, máskor a Keletet vártam, az új napot. Lassan rájöttem, hogy elveszítettem a hitemet, de nem vesztettem el kereső kedvemet, és nem tudok megmeregvedni a minden mindegyben.”⁹⁸ Szenteleky később a Vajdasági Írás folytatásaként indította meg nevezetes folyóiratát, a Kalangyát (1932–44).

A magyar és a jugoszláv Pen-központ közötti, később egyre szorosabbá váló együttműködés már 1926 őszen létrejött Aleksandar Vidakovićnak előbb Galsworthyt, végül Germanus Gyulát Belgrádba hívó távirata nyomán. A kisebbségi és a többségi írók kapcsolatainak megteremtéséhez és fenntartásához, éppúgy, mint a Felvidéken és Erdélyben, érthetően itt sem a Pen kínálta az első, s nem is az egyetlen szerveződési keretet, eszméinek megvalósításához azonban kétségkívül a „magyar–jugoszláv relációban” jutott legközelebb. 1927 márciusában került sor Petrović Veljko zombori szerb író, 1921–23-ban oktatási kabinetminiszter budapesti látogatására, amely a magyar művészek belgrádi és a szerb művészek budapesti szereplését volt hivatva előkészíteni. Látogatásának jótékony hatású előzményeként Horthy mohácsi beszéde, „a déli szomszédal való megbékülés gondolata mély és maradó hatást gyakorolt a közvéleményre nemcsak itthon, de Jugoszláviában is. *A szerb társadalom a mohácsi beszéd óta bizalommal tekint Magyarországra felé.* Érdekes embertől tudtuk ezt meg – írta Az Est tudósítója. – A jugoszláv kultuszminisztérium *művészeti ügyosztályának vezetőjétől*, aki hatodik napja tartózkodik a magyar fővárosban, hogy irodalmi és művészeti kapcsolatokat teremtsen a két ország között.”⁹⁹ A belgrádi vendég megbeszélést folytatott Klebelsberg Kunó kultuszminiszterrel és Pet-

rovics Elekkel, a Szépművészeti Múzeum igazgatójával, ezt követően pedig, mint a Szerb Pen Club küldötte, találkozott Radó Antallal. Veljko Petrović a szerb Pen-központ elnöként ezen túlmenően is kezdeményező nemzetközi „irodalompolitikát” folytatott. 1929 márciusában a Morgenblatt „a szerb–német kulturális közeledés újabb nagy eseményeként” jelentette Belgrádból, hogy „Petrovics Velyko közoktatásügyi miniszteri felügyelő, a belgrádi Pen Club elnöke hivatalos látogatásra megy Berlinbe, ahol március 17–19-én a Pen Club vendégeként időzik, és fogadni fogja a Deutsche Dichterakademie és Berlin város is hivatalosan. Petrovics németül fog előadást tartani Délszlávia kultúrhelyzetéről. Ezt a hivatalos szerb látogatást a német Pen Club részéről Theodor Däubler, az ismert költő, a klub elnöke fogja visszaadni Belgrádban.”¹⁰⁰ Az MTI 1929. májusi híradása szerint „A belgrádi és zágrábi Pen Club kiküldöttei kedden megérkeztek Laibachba [Ljubljana], ahol a helyi Pen Clubbal együttes tanácskozást tartanak. A Morgenblatt szerint Petrovics referált berlini kiküldetéséről s aztán olyan heves és hosszú vitára került sor, hogy az ülés folytatását másnapra kellett halasztani. Hogy miről vitáztak, arról nem közöl semmit a lap.”¹⁰¹

A nemzetközi Pen-világ eseményeit figyelemmel kísérte a jugoszláviai magyar irodalmi kibontakozásért küzdő Szenteleky is, aki az újvidéki Reggeli Újságban, 1931 februárjában megjelent, *Az írók csonka parlamentje* című cikkében kommentálta a varsói Pen-világkongresszust. A regényírói díj alapításáról hozott határozatról megállapította, „fájdalmas hiányai vannak, mert Európa negyvenmilliós kisebbségének írói nem juthatnak be ebbe a nemzetközi parlamentbe, ott sem aktív, sem passzív szerepet, jogot nem kaphatnak. Arra az eshetőségre ugyanis még gondolni sem lehet, hogy egy ország többségi írói egy idegen nyelvű, kisebbségi író regényét ajánlják a pályázatra, viszont a pályázati feltételek, az írók országokénti felosztása lehetetlenné teszi például, hogy egy cseh-szlovákiai szudétánémet író Ausztria vagy Németország klubján keresztül érvényesüljön. [...] A PEN Klubok országokénti felosztása hanyag és figyelmetlen felosztás. Mistress Dawson Scott bizonyára nem tudott arról, hogy Közép- és Kelet-Európa nyelvi és kulturális határai nem kongruensek az országhatárokkal. A PEN Klub megalapítása évében, 1921-ben a kisebbségek kulturális törekvéseit asszimilációs elméletekkel ütötték el, így nem csoda, ha a PEN Klub alkotmánya hiányos lett.” Szenteleky úgy vélte, egy évtized múltán a Pen budapesti világtalálkozóján végre „korrigálni lehetne ezeket a felosztási igazságtalanságokat, mert a mai formájában csak a többségi írók nemzetközi egyesülése lehet, és ezért joggal nevezhetnők Mistress Dawson Scott alapítását az írók csonka parlamentjének.”¹⁰² A határozat vitájának folytatására az 1932. májusi budapesti kongresszus valóban sor került.

A húszas évek második felében

Bár a frissen alapított magyar Pen első éveitől magától értetődően főként nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével teltek, vezetői és tagjai nem kis gondot fordítottak az elszakított területek magyar irodalmával és az ottani többségi népek íróival való összeköttetés fenntartására is. A Pen vezető tisztségviselői és irodalmi fellépéseket vállaló kiküldöttei mindeközben gyakran megjelentek a fővárosi és a vidéki irodalmi-társadalmi élet eseményein. A szervezet korántsem csak újságíró tagjai révén ápolta sajtókapcsolatait, a tagok legtöbbször levelezett és utazott, közben nem hanyagolva el saját irodalmi munkásságát sem. Működésük során egyszerre igyekeztek minél nagyobb nyilvánosság előtt hírt adni a magyar Pen létezéséről, megerősíteni személyes külföldi és hazai kapcsolataikat, ezáltal is kellően erős pozícióra és növekvő tekintélyre szert tenni a magyar irodalmi életben. Közgyűléseik első ismert jegyzőkönyve 1928-ból maradt fenn, abban az évben február 17-én tartották meg rendes évi összejövetelüket. Az érdemi kérdések, a fo-

lyó és protokolláris ügyek megvitatása mellett a dokumentum azt is rögzítette, hogy a nemzetközi Pen-kongresszus Budapestre „telepítésének” Radó Antal szorgalmazta, 1932-ben Kosztolányi Dezső által sikerre vitt elgondolása 1927-ben felmerült, sőt, hogy terüket már 1929-ben is megvalósíthatónak ítélték. A közgyűlésen „Rákosi Jenő elnöklete alatt a klub számos tagja vett részt, köztük Heltai Jenő, Pekár Gyula, Nagy Emil, Harsányi Zsolt, Radó Antal, Szép Ernő, Molnár Jenő, Germanus Gyula, Bokor Malvin, Mohácsi Jenő,¹⁰³ ifjabb Wlassics Gyula báró, Ráth-Végh István. Germanus Gyula titkári jelentése kapcsán élénk vita fejlődött ki a Magyar PEN Clubnak a külföldi PEN Clubokkal való kapcsolata és a PEN Clubok kongresszusának 1929-re Budapesten tervezett ülései tárgyában. Az ez irányban teendő előkészítő lépések megtételével Pekár Gyulát, Heltai Jenőt, ifjabb báró Wlassics Gyulát, továbbá Germanus Gyula hozzászólása után az elnökséget bízták meg. A közgyűlés egyebek közt tudomásul vette az Institut International de Cooperation Intellectuelle felszólítását és vállalta a fordítások ügyében működő szakosztályának magyarországi képviselőtét. Végül a közgyűlés az elnökség javaslatára egyhangú lelkesedéssel megválasztotta védnökének József királyi herceget, tiszteleti tagnak Klebelsberg Kunó gróf minisztert, új igazgatósági tagoknak pedig ifjabb báró Wlassics Gyulát és Kállay Miklóst.”¹⁰⁴

1928 pünkösdhétfőjén Veszprémben került sor Jánosi Gusztáv nagyprépost, címzetes püspök, jeles költő, műfordító emléktáblájának leleplezésére, melyet báró Wlassics Tibor költő, „országos elnök kezdeményezésére a Balatoni Társaság emelt közadakozásból a veszprémi vár elején levő egykori kanonoki ház falára. Az ünnepély a székesegyházban mondott szentmisével kezdődött, amelyet Kránitz Kálmán felszentelt püspök, nagyprépost pontifikált. A leleplezési ünnepélyen báró Wlassics Tibor alkalmi ódáját szavalta el nagy hatást keltve dr. Orbán Gábor előadóművész, majd dr. Sebestyén Gyula, a Balaton Társaság másodelnöke tartotta meg avatóbeszédét, amelyre az emlékművet átvevő Kránitz püspök válaszolt. A Kisfaludy Társaság részéről dr. Radó Antal, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság részéről dr. Finály Gábor, a kultuszminisztérium nevében dr. Némethy Béla beszéltek. Ezen kívül még a helybeli királydíjas dalárda is több énekszámmal szerepelt, továbbá Jánosi néhány költeményét is előadták. Az ünnepélyen még a Szent István Akadémia, a Petőfi Társaság, az Országos Pázmány Egyesület, a Corvin Mátyás Társaság, a La Fontaine Társaság, a PEN Club és a Magyar Goethe Társaság is képviseltette magát.”¹⁰⁵

A magyar Pen küldöttei 1928 júniusában, a világszervezet 6. kongresszusán már megjelentek Oslóban,¹⁰⁶ ahol „összesen huszonegy nemzet képviseltette magát. A megnyitás napjának déli óráiban Oszkár király kihallgatáson fogadta a nagygyűlés tagjait, mégpedig külön-külön mindegyik nemzet képviselőtét. Magyar részről Radó Antal, a Magyar PEN Club ügyvezető alelnöke, dr. Germanus Gyula titkár és a Norvégiában élő dr. Hajdu Henrik jelent meg a király előtt.¹⁰⁷ A király igen meleg érdeklődést mutatott a magyar viszonyok iránt és különösen arról kérdezősködött, hogy mennyire ismerik Magyarországon a norvég írókat. Erről az utóbbi kérdésről egyébként Radó Antal az oslói rádióban is előadást tartott, különösen kiemelve azokat a nagyszabású ünnepélyeket, amelyeket Magyarországon az Ibsen-centenárium alkalmából rendeztek.

A nagygyűlés tárgyalásának anyagából Magyarországot különösen az a határozat érdekli, amelyet a nagygyűlés az irodalmi művek szabad forgalmának korlátozása tárgyában hozott. Radó Antal kezdeményezésére a nagygyűlés behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel és Benjamin Crémieux francia delegátus szövegezésében a következő határozati javaslatot fogadta el:

A Pen Clubok Szövetségének Oslóban megtartott VI. nagygyűlése újból megerősíti a szellemi művek szabad forgalmának elvét és annak az óhajának ad kifejezést, hogy tényszerű a lehető legrövidebb idő alatt jelentés minden általános tilalomról, vagy minden rendszeres cenzúra-rendszabályról, amely vonatkozik bármely nyelven – főként valamely nemzeti kisebbség nyelvén – írott irodalmi munkának valamely országba való bevitelére,

ottani közzétételére vagy ottani eladására. Ezt az óhajt a szellemi együttműködés intézete útján közölni fogják a népszövetséggel, az illető nemzetbeli Pen Club szervezetek útján pedig tudomására hozzák a különböző érdekelt kormányoknak.

Noha a határozati javaslat szövegezésében kerülték azt, hogy bármely államot megnevezzenek, Bucuța román delegátus mégis találva érezte magát annál is inkább, miután az elnöklő Jules Romains francia delegátus jelezte, hogy a javaslatot magyar részről kezdeményezték. Bucuța kijelentette, hogy sehol nincs semmiféle általános tilalom magyar könyvek bevitelével szemben.

Radó Antal erre néhány kirívó esettel illusztrálta azt a politikát, amelyet az utódállamok e részben követnek.¹⁰⁸ Ami az »általános tilalmat« illeti, felolvasta és letette az elnöki asztalra Sramek cseh miniszterelnök-helyettesnek egy éppen minap megjelent, Gregorovics Miklós cseh képviselő interpellációjára adott írásos válaszát, amelyben a miniszterelnök-helyettes maga is az általános tilalom alól engedett kivételekről szól.

Ezzel a bizonyítékkal szemben a román kiküldött is feladta ellenzéki álláspontját. A nagygyűlés többek pártoló felszólalása után egyhangúan fogadta el a határozati javaslatot, amelynek kihirdetését a nagygyűlés tagjai élénk tapsal fogadták.¹⁰⁹ Az MTI 1928. decemberi tájékoztatása szerint az oslói PEN-kongresszus „másik jelentős pontja a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetének átírata volt. Ez a népszövetség által létesített, Párizsban székelő intézet ugyanis a fordítások ügyének intézésére külön szakosztályt létesített, amely – a népszövetség által jóváhagyott szabályok értelmében – az egyes országok Pen-Clubjaival fog együttműködni. Ezekről kéri a fordításra méltó munkák lajstromát, a megbízható fordítók névsorát. A fordításokra vonatkozó bibliográfiai adatokat stb. A Magyar Pen-Club már kijelentette készségét az együttműködésre és most foglalkozik a párizsi intézet által kívánt dolgok egybeállításával. Mindenekelőtt olyan hús, 1900 előtt megjelent magyar könyv címét kéri, amelyek lefordítását a Magyar Pen-Club elsősorban óhajtana. E művek listáját Voinovich Géza alelnök már összeállította.”¹¹⁰ Az oslói kongresszuson hangzott el először javaslat a magyar Pen kizárására a hatóságilag üldözött Hatvany Lajos melletti kiállítás elmaradása miatt.

A párizsi kezdeményezés részleges sikere később mutatkozott meg, Sigrid Undset norvég író 1928-ban elnyert Nobel-díja azonban nemcsak *Kristin Lavransdatter* című történelmi trilógiáját tette világhírűvé,¹¹¹ hanem a magyar Pen egyik fő célját, a magyar irodalom külföldi megismertetését tekintve is olyan konzekvenciákkal járt, amelyeket a hazai irodalompolitika sajátlatos módon nem vont le sem akkor, sem később. A Nobel-díj magyar előzményei – Babitsnak és Berzeviczynek „a kettészakadt irodalomról” folytatott vitája,¹¹² a Nyugat és a Kisfaludy Társaság prominenseinek összecsapása – nemcsak a „hivatalos Irodalomnak” (Babits Mihály kifejezése) és a magyar Pennek az 1932-es budapesti kongresszust megelőző ütközeteit vetítették előre, hanem a már a „Rothermere-díj” körül kisvártatva bekövetkező zajos konfliktust is. Amikor ugyanis a húszas évek első felének európai irodalmában a történelmi regény műfaja mind népszerűbbé vált, rövidesen megmutatkozott a magyar Pen hazai irodalmi súlya és jelentősége is, lévén az egyetlen olyan írószervezet, melyben Keresztury Dezső későbbi ítélete szerint „a hivatalosság területéről kizárt irodalom valamelyes fórumot teremthetett magának.”¹¹³ Keresztury úgy értékelte, a húszas évek végétől „a Magyar P.E.N.-nek nemcsak nemzetközi tekintélye volt, tehát nem azt jelentette, hogy Magyarországon is megnyílt egy nemzetközi irodalmi társulás, egy fiók, hanem igen fontos magyarországi feladata is volt, mint ahogy általában meggyőződésem: helyünk a világban, irodalmunk helye a világban igen nagy mértékben attól függ, hogy milyen irodalmunk helye itthon, hogyan és miképp él, virágzik, nem virágzik, hanyatlik, vagy élvez szabadságot itthon.”

A „kettészakadt irodalomról” zajló vitákban, amint Keresztury emlékeztetett rá, „az akkori ellenforradalmi, hivatalos, konzervatív, epigon – a jelzőket folytathatnám –, és hatalmon levő irodalmi csoportosulás kizárta az irodalmi életből, az irodalmi fórumokról

a magyar irodalom javát. Hogy ez nemzetközi vonatkozásban mit jelentet, erre egyetlen példát hoznék fel. Azokban az években merült fel éppen Európa-szerte a történelmi regény divatja. A nagy nemzetközi díjak odaítélésében az ilyenfajta divatnak is nagy szerepe van. Ekkor éppen Sigrid Undset kapta meg az irodalmi Nobel-díjat egy igen kiváló regényével, a *Kristin Lavrandsdatterrel*, amely – erős csonkításokkal – magyarul is megjelent, körülbelül egy időben jelent meg, mint Magyarországon Móricz Zsigmond *Erdélye*, ami – nemzeti elfogultság nélkül kijelenthetem – magasan felette állt színvonalban a *Kristin Lavrandsdatternek*. A magyar hivatalosok, akiknek joguk volt Nobel-díjra ajánlani, és akiknek volt annyi szimatjuk, hogy történelmi regénnyel kell kísérletezni, nem Móricz *Erdélyét* [az Erdély-trilógia első kötetét, a *Tündérkertet* (1922) – CSM] ajánlották, hanem Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című történelmi elbeszélését [1920].¹¹⁴ Természetesen *Az élet kapuja* minden sansz nélkül indult, és ha kicsit végiggondoljuk ezt a szituációt, amelyben ilyen balfogás létrejöhetett, akkor láthatjuk, a P.E.N. Club Magyarországon, a magyar irodalom számára igen lényeges valami volt, az egyetlen fórum, amelyen a hivatalosság területéről kizárt irodalom valamelyes fórumot teremthetett magának. Hogy ilyenféle dolog történt, mi sem bizonyítja jobban, mint a Kosztolányi személye körül kibobbant igen gusztustalan vita, amelyben a vezető magyar irodalom igen elegánsan és nagyon határozottan, keményen viselkedett, megvédvén a P.E.N-t.¹¹⁵ Noha Móricz *Tündérkertjéről* valóban megállapítható, hogy minden tekintetben magasabb irodalmi értéket képvisel, mint Undsetnek a 13. századbeli Észak-Európában játszódó történelmi trilógiája, Móricz mellőzésével, általában „a huszadik század magyar klasszicizmusának”¹¹⁶ folyamatos kiszorításával a magyar irodalom európai és világjelenlétének lehetősége is behozhatatlan hátrányt szenvedett. Történt mindez annak ellenére, hogy amikor Thomas Mann 1922-ben Budapesten járt, Móriczot is meglátogatta, akkor, és 1933 nyarán is úgy nyilatkozott, Móricz „az egyetlen magyar író, akinek joga van a Nobel-díjra. Radó Antalnak mondta, aki nem barátom, a másik oldalhoz tartozik.”¹¹⁷

1929-ben a Magyar Pen Club elnöke Radó Antal volt, társelnökök Babits Mihály, gróf Bethlen Margit,¹¹⁸ Harsányi Zsolt, Heltai Jenő és Voinovich Géza. Alelnökök: Bókay János, Császár Elemér, Kállay Miklós Mohácsi Jenő, Schöpflin Aladár. A főtítkárt tisztét Germanus Gyula látta el, a titkári feladatokat Rubinyi Mózes. A Pen igazgatóságát, vagyis a választmányt Balassa Imre, Benedek Marcell, Bokor Malvin, Bónyi Adorján, Csathó Kálmán, Drasche Lázár Alfréd, Falu Tamás, Földes Imre, Földi Mihály, Gulácsy Irén, Hevesi Sándor, Kárpáti Aurél, Kodolányi János, Körmendi Ferenc, Lázár Béla, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Ráth-Végh István, Sebestyén Károly, Cs. Szabó László, Szathmáry István, Sziklay János, Szöllösi Zsigmond, Szász Zsomborné, Szép Ernő, Szudy Elemér, Vándor Iván, Vikár Béla, báró Wlassics Gyula és Zilahy Lajos alkotta. A tisztikar 1929-ben is addigi Pen-tevékenység irányvonalát folytatta; a sajtó rendre beszámolt az egyelőre csekély számban meghívott külföldi író budapesti szerepléséről, és bár az arra az évre tervezett pesti világkongresszus említésének nincs további nyoma, közgyűlésükön szóba került egy „latin sajtókongresszus” magyarországi megrendezésének terve is. 1929 februárjában Joe Parady volt a magyar Pen vendége; „az ismert ausztráliai író, akinek sok százezer példányban megjelent *The mysterious lady* című regényét színdarabbá átdolgozva az angol színpadokon nagy sikerrel játszották, a [Nemzetközi] Pen Club meghívására Európában előadásokat tartott s London és Párizs után Berlinbe érkezett, ahonnan Budapestre is ellátogatott volna. A budapesti Pen Club ma Berlinből azt az értesítést kapta, hogy Parady tragikus körülmények közt hirtelen meghalt. A budapesti Pen Club táviratban fejezte ki részvétét.”¹¹⁹ A magyar Pen küldöttségét első elnökük, az 1929. február 8-án elhunyt Rákosi Jenő másnapi temetésén Radó Antal vezette.¹²⁰

Egy 1929. április eleji sajtóhír szerint „A Pen Club bécsi kongresszusát június közepén [18–19-én] tartják. A Magyar Pen Club Radó Antal ügyvezető alelnök elnöklésével igazgatósági ülést tartott, amelyen megállapították a bécsi nemzetközi Pen Club-kong-

resszuson előterjesztendő indítványokat. A Magyar Pen Club felkéri mindazokat a tagjait, akik a kongresszuson részt akarnak venni, jelentkezzenek a Magyar Pen Club titkáranál, ifj. Bókay Jánosnál.¹²¹ Valószínű, hogy a jugoszláv Pen-központok 1929. májusi ljbujlanai értekezletére éppen azért került sor, mert Kosztolányi Dezső már ekkor megfogalmazta valamelyik soron következő világkongresszus budapesti megrendezésére vonatkozó elgondolását: „A belgrádi és zágrábi Pen Club kiküldöttjei kedden [14-én] megérkeztek Laibachba, ahol a helyi Pen Clubbal együttes tanácskozást tartottak. A Morgenblatt szerint [Veljko] Petrovics referált berlini kiküldetéséről s aztán olyan heves és hosszú vitára került sor, hogy az ülés folytatását másnapra kellett halasztani. Hogy miről vitáztak, arról nem közölt semmit a lap.”¹²²

1929 nyarán a másik budapesti nemzetközi találkozó, a latin sajtókongresszus terve is alakot öltött. A nemzetközi Pen párizsi sajtóirodájának képviselője, Waleffe szerint „nemcsak a vérségi kapcsolat fűz sokakat a latin kultúrához, hanem ehhez a latin kultúrához tartoznak vérségi kötelék nélkül Lengyelország, Görögország, Magyarország, Egyiptom, Kanada stb. is. Éppen ezért a budapesti Pen Club meghívást intézett az idei kongresszusnak június 17–22-én Budapesten való megtartására, miután Magyarország szintén közöséget érez a latin kultúrával, hiszen a XVI. századig hivatalos nyelve is a latin volt.”¹²³ A latin kongresszus terve nem valósult meg, további sorsáról nincs tudomásunk, egy 1929. június 20-i hír szerint azonban „Émile Henriot, a kiváló francia regényíró és esztéta, a Temps szerkesztője két nap óta Budapesten tartózkodik, mint a Magyar Pen-Club vendége. A Magyar Pen-Club tegnap a margitszigeti vendéglőben, ma pedig a Fészekklubban látta vendégül a francia író. A Fészekklubban adott vacsorán a többi közt volt ifj. báró Wlassich Gyula, Heltai Jenő és felesége, Hevesi Sándor és felesége, Radó Antal, Lengyel Menyhért és felesége, Héderváry Lehelné, Kosztolányi Dezső és felesége, Lipovniczky Pál külügyminisztériumi sajtóelőadó, ifj. Bókay János, a Magyar Pen-Club titkára és felesége és sokan mások.”¹²⁴

A bécsi világkongresszus végül 1929. június 24-én nyílt meg „John Galsworthy angol író elnöklésével. A tanácskozásra a világ minden részéből számos delegátus érkezett. Magyarországot több kiküldött képviseli.”¹²⁵ A Budapestről hazatért Henriot a párizsi Le Temps 1929. július 15-i számában „újabb cikkben számol be magyarországi benyomásairól. Ezúttal az ország kulturális helyzetét és fejlettségét ismerteti. Magyarország és Franciaország kulturális kapcsolatainak felsorolása után Henriot rendkívül meleg hangon méltatja a magyar faj kulturális erőnyeit. A budapesti Pen Club egyik vacsorájáról beszámolva az ott megjelentekkel folytatott beszélgetés alapján csodálkozással állapítja meg, hogy a magyarok mennyire tájékozottak a francia kulturális viszonyokban, és hogy milyen kitűnően ismerik még a legmodernebb francia szellemi kitűnőségeket is. Ebben a társaságban és ebben a szellemi közösségben – teszi hozzá – a francia vendég olyan otthonosan érzi magát Budapesten, hogy teljesen megfeledkezik arról, hogy idegenben van, sok száz kilométerre hazájától. Befejezésül Henriot a legnagyobb elismeréssel részletezi Klebelsberg Kunó gróf nagyszabású kultúrpolitikai programjának eddigi eredményeit és beszámol a Párizsban legközelebb megnyíló Collegium Hungaricum rendeltetéséről is.”¹²⁶ 1929 augusztusában Radó Antal miniszteri kitérítésben részesült, korabeli hivatalos megfogalmazásban „A kormányzó a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére megengedte, hogy Radó Antal írónak, a Magyar Pen-Club megalapítójának és ügyvezető alelnökének több évtizeden át kifejtett érdemes irodalmi és kulturális munkásságáért elismerését tudtul adják.”¹²⁷ Az esztendő utolsó vendége 1929 novemberében Albert Steffen svájci író, költő, festő és antropológus volt, Rudolf Steiner követője, az általa alapított Általános Antropológiai Társaság elnöke, aki 9-én a Magyar Pen Clubban tartott előadást; 12-én este a Fészek Klubban elhangzott felolvasását a tiszteletére rendezett bankett követte.¹²⁸

A kongresszus vonzásában

A harmincas évek elején Európát még mindig az első világháború megkésett sokkja, a föld-rész mély megosztottsága uralta. Kosztolányi, akinek *Elsüllyedt Európája* csak jóval halála után, 1943-ban jelent meg, már a húszas évek végén megfogalmazta, hogy „mind az írónak, mint a közönségnek időre volt szüksége, hogy magára ocsúdjon. A friss élmények még nyersegek, épp közelségüknél fogva üresek, magától értetődöek. Ahhoz, hogy megteljenek tartalommal, hogy kiszínesedjenek, hogy megérjenek, előbb kissé merülniök kell az öntudatlanba, előbb kissé el kell felejtenie őket annak, aki művésztette akarja formálni, csak aztán emlékezhet rájuk úgy, hogy az emlékezet művészi élménnyé is legyen. A közönség pedig ezen az elmúlt tizenöt esztendőn át egyszerűen az önfenntartási ösztönénél fogva nem mert visszaemlékezni a szörnyűségekre, hanem még mindenkinek volt egy be nem hantodott kedves sírja, egy be nem hegesedett sajtó sebé. Megvárta, míg az idő elfakította az életet. [...] a tömeg is csak tíz-tizenöt év múlva értette meg, hogy voltaképpen mi történt a háborúban. A robbanás iszonyú robaja csak most érkezik el a dobhartójáéhoz.”¹²⁹

A régi háború utóhatását az új közeledtének előérzete és fokozódó féelme kísérte. A megalázott vesztesek közül csak az egyre agresszívabb Németország látszott felülkerekedni a gazdasági világválság következményein. Mindeközben a baloldal jobbára a Szovjetunió példáján és világméretű propagandagépezetének hatása alatt úgy vélte, Európa „balra tart”. E végzetes illúzió továbbélt a sztálini politika új, antifasiszta „népfronti” irányvonalának 1935-ös, megnyugtató, sőt világszerte nagy népszerűségnek örvendő meghirdetése után is, és a mindent átható európai békevágya a háborús készülődés sűrűsödő jelei ellenére is általános volt. A világgongresszusoknak ettől függetlenül a nemzetközi Pen-charta szelleméből is következően hagyományos programpontja volt a vendég-látó ország irodalma egyik legtekintélyesebb képviselőjének úgynevezett békebeszéde. Ezt a „főelőadást” Budapesten 1932-ben Babits Mihály tartotta;¹³⁰ sőtét jóslatai még abban évtizedben beteljesedtek, 1933-ban pedig Dubrovnikban, a náci könyvégetés után többé a nemzetközi Pen sem dughatta homokba a fejét.¹³¹

A harmincas évek elején a magyar Pen már ebben az egyre vészterhesebb légkörben folytatta hazai és nemzetközi irodalomszervező tevékenységét. A vezetők és a klubtagok munkájának nagy részét a közéleti eseményeken, ünnepeken, avatásokon és temetéseken való tisztelgő részvétel megszokott teendőinek ellátása mellett azonban már a budapesti világgongresszus előkészületei tették ki. A szervezet sokirányú, szorgos tevékenysége és sikeres kezdeményezése, a körütekintő kitartás 1930-ban ugyanis fordulatot hozott a klub életében: Kosztolányi Dezső kezdeményezésére sikerült elérni, hogy az 1932-es kongresszust valóban az akkor még csak alig hat éve működő magyar Pen-központ rendezhesse meg. Miután céljukat a világszervezet fórumain szívós munkával és nem csekély diplomáciai ügyességgel elérték, a küzdelmet immár „hazai térfélen”, a költségek biztosításáért kellett megvívniuk. 1930. január 16-án a Fészek Klubban évi rendes közgyűlést, előtte az MTI részletes tudósítása szerint igazgatósági ülést tartottak. „A közgyűlésen, amelyen Radó Antal ügyvezető elnök elnökölt, megjelent Berzeviczy Albert, Heltai Jenő, gróf Teleki Sándorné, Nagy Emil, Karinthy Frigyes és a magyar irodalmi élet még számos kiválósága.

Radó Antal bevezető beszédében ismertette azokat a kapcsolatokat, amelyeket az egyesület igazgatóságának a magyar szépirodalmi művek külföldi nyelvekre való fordítása érdekében a Párizsban székelő Szellemi Együttműködés Nemzetközi Egyesületével sikerült teremteni. A párizsi egyesület kérésére a Magyar Pen Club közölni fogja a modern magyar irodalom jelentős munkáinak névsorát és meg fogja nevezni azokat a fordítókat, akik magyar munkáknak idegen nyelvekre való fordításával szakszerűen foglalkoznak. Ifj. Bókay János felolvasta a Club működéséről szóló évi jelentést és beszámolt a bécsi nemzetközi Pen Club-kongresszus fontosabb eseményeiről. A közgyűlés jegyző-

könyvi köszönetet mondott a hatóságok mindazon vezetőinek, akik a Magyar Pen Clubot a magyar kultúráért folytatott harcaiban támogatták, így gróf Klebelsberg Kunó és Bud János minisztereknek, Sipőcz Jenő polgármesternek, Lobmayer Jenő tanácsnoknak, Zilahy Dezsőnek, az Idegenforgalmi Hivatal vezetőjének, és báró ifj. Wlaccics Gyula államtitkárnak, nemkülönben Popovics Sándornak, a Nemzeti Bank elnökének. Ugyancsak jegyzőkönyvi köszönetet mondott és mély hálóját fejezte ki az egyesület Berzevichy Albertnek, aki a Magyar Pen Clubot mindenkor lelkesen támogatta törekvéseiben. A közgyűlés az egyesület vezetésével a régi igazgatóságot bízta meg azzal a változtatással, hogy az időközben megüresedett tisztségekre főtítkárrá Harsányi Zsoltot, titkárrá ifj. Bókay Jánost, ellenőrré Lányi Viktort, számvizsgálókká Molnár Jenőt, Zágon Istvánt és Rubinyi Mózeszt, igazgatósági tagokká Zilahy Lajost, Szép Ernőt és Mohácsi Jenőt választotta meg. Karinthy Frigyes a magyar írók műveinek idegen nyelveken való rádióközvetítéséről, Forró Pál a varsói kongresszus előkészítéséről, végül Gerő Ödön Strignovsky külföldi művészettörténésznek a fogadásában való részvételéről tett indítványt. Az indítványokat a közgyűlés egyhangúan elfogadta.”

A közgyűlést megelőző igazgatósági ülésen Radó Antal elnököt azzal bízták meg, hogy tekintve azt az ígéretet, amelyet a magyar Pen kapott az 1932-es nemzetközi világtalálkozó megrendezésére Bécsben, „tudja meg az illetékes hatóságoknál, hogy számíthat-e az egyesület anyagi és erkölcsi támogatásukra egy Budapesten tartandó nemzetközi Pen Club kongresszus esetén.”¹³² Az ígéretet Bethlen István miniszterelnök tette a magyar Pen vezetőségének.

Az 1930-as 8. világtalálkozó megrendezésére Varsóban került sor június 20–26. között. A hírt a magyar Pen 1930 áprilisában közölte a sajtóban azzal, hogy az érdeklődők ifj. Bókay János titkárnál jelentkezhetnek.¹³³ A világtalálkozóon a magyar szervezet képviselőiben Bókay János, Lengyel Menyhért, Mohácsi Jenő és Radó Antal vett részt; a kongresszus Radó előterjesztésére hozott végleges döntést a 10. világtalálkozó budapesti megrendezéséről.¹³⁴ A nemzetközi Pen Európa-szerte megnövekedett súlyát mutatja, hogy az MTI hírt adott arról is, hogy a varsói kongresszuson az angol Pen tagjainak megjelenése is várható.¹³⁵ A Színpadi Szerzők és Zeneszerzők Nemzetközi Szövetségének Budapesten rendezett májusi 5. kongresszusának megnyitására gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter, Sipőcz Jenő polgármester, Heltai Jenő, a Színpadi Szerzők Egyesületének elnöke és a magyar közelet más képviselői mellett a magyar Pen képviselőiben Radó Antal elnök jelent meg.¹³⁶

Az egyesület rendre megtartotta összejöveteleit, testületi ülésein a vezetők beszámoltak a folyamatban lévő ügyekről, szükség szerint határozatokat hoztak. Az igazgatóság 1930. október 28-i ülésén Bókay János ismertette a varsói Pen-kongresszus eseményeit és határozatait. „Bejelenti, hogy a kongresszus Radó Antal indítványára egyhangúan a Magyar Pen Clubot bízta meg az 1932-ik évi jubiláris kongresszus megrendezésével. Indítványát a német, angol, francia és osztrák delegátusok a legmelegebben pártolták.” Bókay közölte azt is, hogy a „nagy nemzetközi Pen Club díj” feltételeiről a budapesti kongresszus fog először dönteni, később Radó Antal számolt be arról az akcióról, amelyet a magyar Pen igazgatósága „a magyar szépirodalmi művek Csehszlovákiába való szabad bebocsátása érdekében folytatott. Radó a tavasszal levélben fordult ebben az ügyben a Cseh Pen Club igazgatóságához, mely válaszában kijelentette, hogy a maga részéről mindent el fog követni a jogtalan cenzúra beszüntetéséért és interveniálni fog a cseh kormánynál. Ez az intervenció a varsói [kongresszusi] cseh delegátusok bejelentése szerint meg is történt és állítólag sikerrel járt. Ugyanígy informálták Prágában Mohácsi Jenőt, aki Czapekkel [Karel Čapekkel] is érintkezésbe lépett. A cseh cenzúra azonban ennek ellenére is tovább üldözi a magyar könyvet.” A jegyzőkönyv rögzítette, hogy a kultuszminisztérium akkoriban már negyedévenként 1000 pengős támogatása 800-ra csökkent.¹³⁷ A magyar Pen tagjai 1930. november végén megjelentek egyesületük első elnöke, Rákosi Jenő szobrának leleplezésén.¹³⁸

Az igazgatóság 1930. december 4-i ülésén Bókay beszámolt róla, hogy a londoni végrehajtó bizottsági ülés határozata szerint azt a magyar irodalmi művet, amellyel a magyar Pen az 1932-ben odaitélendő, Grand Prix des Pen Club elnevezésű díjra pályázni kíván, franciára fordítva, negyven példányban, az 1931. júniusi hágai 9. világtkongresszuson kell majd benyújtani. Az igazgatóság öttagú, e célra kiküldött bírálóbizottságának tagja Mohácsi Jenő, Radó Antal, Schöpflin Aladár, Sebestyén Károly és Voinovich Géza lett. Tekintve, hogy a kultuszminisztérium a magyar Pen támogatásának csökkentése után az összeg teljes megvonását tervezte, „egyesületünk súlyos anyagi válságnak néz elébe. Anyagi eszközök híján képtelenek leszünk folytatni a magyar irodalom érdekében kifejtett külföldi propagandánkat, sőt még a nemzetközi Pen Club kongresszusokon sem képviselhetjük majd egyesületünket. Az igazgatóság úgy határoz, hogy csak az elnökválasztó közgyűlés után fogja megindítani akcióját az iránt, hogy új anyagi bázist teremtsen egyesületünknek, illetve, hogy biztosítsa az 1932-iki budapesti kongresszus anyagi feltételeit.” Az igazgatósági ülésen szó esett még a magyar Pen által meghívott Felix Salten osztrák író budapesti látogatásáról, arról, hogy a londoni Végrehajtó Bizottság a Varsóban elfogadott, az irodalom rádiós népszerűsítését célzó magyar javaslatát „a genfi nemzetközi iroda rádiószakosztályához” utalta, továbbá arról, hogy a fiatal osztrák írók Österreichische Litterarische Gesellschaft elnevezésű egyesülete 1930. január 24–26. között Budapesten tartja közgyűlését. Ennek megszervezésében a magyar Pen segítségét kérték; az igazgatóság azonban úgy döntött, csak osztrák Pen egyetértésével támogatják őket.¹³⁹

1930. december 12-én kelt titkári jelentésében Bókay a varsói kongresszusról elmondta, hogy azon „mindössze csak négyen – Radó Antal, Lengyel Menyhért, Mohácsi Jenő és én magam – vehettünk részt, de mégis az idei kongresszus hozta a Magyar Pen Club számára a legnagyobb sikert.” Megismételte: ekkor dőlt el végleg, hogy az 1932-es jubiláris (10.) kongresszust, amelyen „először kerül eldöntésre a hallatlan jelentőségű Pen Club nagydíj”, a magyar Pen rendezheti meg. „De ennél az örvendetes tényénél még örvendesebbek azok a szokatlan és meglepő körülmények, amelyek között ezt a felhatalmazást megkaptuk. Amikor Radó Antal előterjesztette javaslatát és 1932-re Budapestre hívta a kongresszust, aggódva lestük szavainak hatását, mert tudtuk, hogy sok a versenytársunk és hogy sokan gáncoskodnak ellenünk a kulisszák mögött. De gyorsan megnyugodtunk. Radó Antalnak udvarias tapssal fogadott beszéde után nyomban szólásra emelkedett kintűnő barátunk, Hans Friedrich Blunck, a hamburgi Pen Club elnöke, meleg szavakkal támogatva kérésünket. Majd Blunck után Galsworthy az angolok, Jules Romains a franciák és Grete von Urbanitzky az osztrákok nevében mondott mellettünk lelkes kortes-beszédet. A varsói kongresszus egyhangú határozattal, minden vita nélkül kimondta, hogy 1932-ben Budapest lesz a Pen Clubok világtkongresszusának színhelye, noha Jugoszlávia magának vindikálta a kongresszus megrendezésének jogát.” A kongresszus egyhangú támogatással fogadta el Mohácsi Jenő „szellemes és nagy jelentőségű indítványát a különböző nemzetek szépirodalmi alkotásainak rádió útján való kicseréléséről. Én magam – mondta Bókay – a külföldi szépirodalmi műveknek Magyarországon való elterjedéséről tartottam előadást. Meg kell említenem azt az ünneplésszámba menő figyelmet, amellyel a kongresszus tagjai, de különösen a lengyelek Lengyel Menyhértet részesítették, akinek már jó néhány színdarabját játszották igen nagy sikerrel Varsóban. [...] Minket boldoggá tett ez a tüntető szeretetnyilvánítás, mert tudtuk, hogy mindaz az ünneplés, tisztelet és szeretet, amelyben részünk volt, nem nekünk szólt személy szerint, hanem a magyar irodalomnak, a magyar kultúrának, a magyar nemzetnek. Boldogan láttuk a magyar nemzetnek egyre növekvő megbecsülését, a hazánk és irodalmunk felé forduló szinte általános rokonszenvet.”

A varsói kongresszus további fontos mozzanata volt, hogy a világszervezet „Weltpreis aller Pen Clubs» néven méreteiben és jelentőségében a Nobel-díjjal vetekedő irodalmi díjat alapított. Ezt a díjat kétévenként az összes Pen Clubok szavazatai alapján a világtkong-

resszus ítéli oda annak a szépirodalmi munkának, amelyet a Pen Clubok többsége a legkiválóbbnak tart a világpiacon az utolsó két évben megjelent valamennyi szépirodalmi munka között. Minden Pen Club csak egyetlen művet ajánlhat az általa képviselt irodalom alkotásai közül. A »Weltpreis«-zel kitüntetett munkát nem illeti pénzjutalom; sokkal nagyobb jutalomban részesül. A Pen Clubok Világszövetsége azonnal lefordíttatja a világ valamennyi nyelvére és a kiadásról is gondoskodik. A díjnyertes munka tehát sok százezer példányban jelenik meg egy időben szerte a világon, olyan népszerűséget és anyagi hasznos biztosítva írójának, amilyenről eddig író még csak nem is álmodhatott. És ami nekünk, magyaroknak a legfontosabb, az egész világ érdeklődését felkeltő Weltpreis sorsa először 1932-ben fog eldőlni a budapesti kongresszuson.” Bókay kiemelte azt is, hogy a világtalálkozó, melyen „a külföldi írói világnagyságok közül – hogy csak egy néhányat említsék – John Galsworthy, Jules Romain, Hugo Wast, Borgese, Salom Asch is részt vett, külső fényben és szellemi tartalomban messze felülmúlt minden eddigi kongresszust”, és amelynek döntése szerint a soron következő találkozóra Hágában, 1931 júniusában kerül sor, „Hága után pedig Budapest következik.”¹⁴⁰

Bókay 1930. december 18-án elhangzott, az esztendő eredményeit összefoglaló beszámolója joggal állapította meg: „Egyesületünk az idén végre elérte régen kitűzött célját: sikerült elnyernie az egyik legközelebbi Nemzetközi Pen Club kongresszus megrendezésének jogát. Ez a siker és a varsói Nemzetközi Pen Club kongresszuson elért szép eredmények [...] jelentik a legnagyobb eseményt egyesületünk idei életében.

Idén is folytattuk azt az évről-évre erősödő akciónkat, hogy külföldi barátok szerzésével újabb híveket szerezzünk a magyar irodalomnak és bővítsük a külföldi piacot a magyar írók művei számára. Sajnos e törekvésünkben szűk anyagi körülményeink nemegyszer korlátoztak. Így nem láthattunk vendégül annyi külföldi írot, amennyit szerettünk volna. De a vendégszeretetünk eredményeként megjelent külföldi magyarbarát cikkek ezúttal is igazolták, hogy fáradozásaink idén sem voltak meddők. A tavaly nálunk járt Emil Henriot és Albert Steffen cikkei, illetve Hans Friedrich Blunck Magyarországról szóló lelkes előadásai és novellisztikus karcolatai igen nagy jelentőségűek. Az elmúlt évben mindössze három külföldi írot láthattunk vendégül, úgymint Hans Friedrich Blunckot, a hamburgi Pen Club hírneves elnökét, Karl Hans Strobl osztrák regényírót és Temple Lane angol írónőt. Blunck, aki hosszabb ideig volt vendégünk és kalauzolásunk mellett a Balatont és a magyar vidéket is bejárta, nagyhatású felolvasást tartott egyesületünkben, és amint azt írásai és cselekedetei mutatják, Magyarország lelkes barátjaként távozott körünkől. [...]

A magyar kultúra érdekében kifejtett munkánk tagadhatatlan eredményei buzdítanak és lelkesítenek bennünket. De őszintén be kell vallanunk, hogy önként vállalt feladatunknak csak bizonyos korlátok között tehetünk eleget mindaddig, amíg nem rendelkezünk megfelelő anyagi tőkék fölött. Költségvetésünk sajnos egyre szűkebb keretek között mozog. Biztos jövedelmünk eddig csak az a négyezer pengőről háromezer-kétszáz pengőre redukált támogatás volt, amelyet a vallás- és közoktatásügyi minisztérium részéről élveztünk. Sajnos azonban a minisztérium takarékosági programja folytán ezt a szerény összeget is komoly veszély fenyegeti. Sajnálattal kell megállapítanom azt is, hogy tízpengős tagsági díjaink csak elenyésző kis hányadban folytak be ez idén.”¹⁴¹

Irodalomjegyzék

- A Magyar Pen-Club alapszabályai.* (1929) Pesti Könyvnyomda Rt. (Dr. Falk Zsigmond), Budapest.
- A szerb irodalom és művészet baráti közeledése felénk. (1927) *Az Est*, márc. 6. 4.
- Bánffy Miklós (2000): *Emlékeimből* (1932) – *Huszonöt év* (1945). Dávid Gyula előszavával, Mikó Imre *Bánffy Miklós emberközéiben* c. emlékezésével. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Bánffy Miklós (2012): *Emlékezések. Irodalmi és művészeti íráások*. S. a. r. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Boldizsár Iván (1964): *Kerekasztal a Duna partján. Népszabadság*, okt. 25. 10-11.
- Csapody Miklós (2015): *Bánffy Miklós kettős küldetése. Bukarest, 1943. Politika és diplomácia*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Cséve Anna és Szilágyi Zsófia Júlia (szerk., 2012): *Móricz Zsigmond: Naplók 1916–1929*. Noran Könyvvesház, Budapest.
- Dávid Gyula (2000): *Erdélyi irodalom, világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Dávid Gyula (2014): Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása és utóélete (1926–1989). In: *Bánffy Miklós művészi pályaképe. Az író születésének 140. évfordulójára Kolozsvárt rendezett konferencián 2014. május 16-án elhangzott előadások – Viața artistică a lui Miklós Bánffy*. Prelegeri ținute la conferința organizată cu prilejul aniversării a 140 ani de la nașterea scriitorului Bánffy Miklós. Editura Polis Könyvkiadó, Kolozsvár–Cluj–Napoca. 83–92.
- Dávid Gyula (2013): Bánffy Miklós irodalomról, művészetéről. In *Bánffy Miklós-emlékkonferencia*. 55–68.
- Féja Endre (2003, szerk.): *Féja Géza levelezése*. Nap Kiadó, Budapest.
- Filep Tamás Gusztáv (2013): „Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi, avagy tibeti?”. Bánffy Miklós és a kultúrpolitika, 1926–1939. In *Bánffy Miklós-emlékkonferencia*. 2013, dec. 18. Szerk.: Papp Endre. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2014. 189–208.
- Fónod Zoltán (1987): *Megmozdult világban. Fábry Zoltán élete és munkássága*. Utószó Szeberényi Zoltán. Madách Könyv- és Lapkiadó n. v. Bratislava.
- Fónod Zoltán (1993): *Üzenet*. Madách–Pozonium, Pozsony.
- Germanus Gyula: *Önéletrajz*. MFM Germanus-hagyaték. G. 4. d. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd.
- Izsák József (1966): *Biztató példák nyomában. Igaz Szó*, 14. évf. 4. 589.
- Jakabffy Elemér – Páll György (1939): *A bánági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Studium, Budapest.
- Kacsó Sándor (1928): *A Pen-klub és a kisebbségi írók. Brassói Lapok*, okt. 11.
- Kacsó Sándor (1985): *Virág alatt, iszap fölött* [1. k.], *Fogy a virág, gyűl az iszap* [2. k.], *Nehéz szagú iszap fölött* [3. k.]. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Henrietta (2003): *Páneurópa-szekció Magyarországon (1926–1932)* 1. *Valóság*, 46. évf. 4. 45–65.
- Kollarits Krisztina (2011): *A Nobel-díj árnyékában. Herczeg Ferenc, Szabó Dezső, Tormay Cécile. Magyar Napló*, 12. 35–43.
- Kosztolányi Dezső (1999): *Nyelv és lélek*. Vál., s. a. r. Réz Pál. 3. bőv. kiad. Osiris Kiadó, Budapest. Osiris Klasszikusok.
- Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út*. In uő: *Az erdélyi út*. 75–90.
- Kuncz Aladár (1928): *A Pen-klub és a magyar kisebbségi írók. Erdélyi Helikon*. 4. 245–248.
- Ligeti Ernő (é. n. [1941]): *Súly alatt a pálma*. Egy nemzedék szellemi élete. 22 szendő kisebbségi sorsban. Fraternitas Rt., Kolozsvár.
- Mikó Imre (1941): *Huszonkét év*. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1950. augusztus 30-ig. Studium, Budapest.
- Mohácsi Jenő (1930): *A Pen-Club jelentősége. Nyugat*, 24. 957–960.
- Nagy Miklós Kund (szerk., 2001): *A Mecénás. Kemény János és a Helikon* (Az író halálának 30. évfordulóján). Vál. Marosi Ildikó, Adamovits Sándor, előszó Sütő András. Helikon–Kemény János Alapítvány, Lyra kiadó, Marosvásárhely.
- Ormos Mária (2004): *A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936)*. PolgArt Könyvkiadó, Budapest.
- Ormos Mária (2007): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Egy fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pomogáts Béla (1983): *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Irodalomtörténeti Füzetek 107.
- Pomogáts Béla (2001): *Kuncz Aladár*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest. Kriterion közelépek.
- Ritoók János (1979): *Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Sas Péter (2004, szerk.): *Kós Károly levelezése*. Mundos Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Sas Péter (2008, szerk.): *A nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete*. Nap Kiadó, Budapest.
- Sas Péter (2013): *Bánffy Miklós rejtélyei*. In *Bánffy Miklós-emlékkonferencia*. 259–274.

Sas Péter (2014, szerk.): *Kós Károly publicisztikája*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2014.

Szenteleky Kornél *irodalmi levelei 1927–1933*. (1943) S. a. r., bev. Bisztray Gyula, Csuka Zoltán. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest.

Tímár György (1964): A PEN Budapesten. *Magyarország*, márc. 22.

Von Coudenhove-Calergi, Richard Nicolaus (1923): *Pan-Europa*. Paneuropäischer Verlag, Wien.

Jegyzetek

¹ A Nagyvilág ankétja a Nemzetközi PEN-ről (1972. márc.–ápr.). *Nagyvilág*, 1972. 441–448. és uo. 597–610.

² Az elgondolások korabeli magyar fogadtatásáról Ormos Mária: Páneurópa és a Briand-terv. In Uő: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Egy fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág Kiadó. Bp., 97–114., Uő: *A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936)*. PolgArt Könyvkiadó. Bp., 2004. 75–115. és Kiss Henrietta: Páneurópa-szekció Magyarországon (1926–1932). *Valóság*, 2003. 4. 45–65. és uo. 5. 65–80.

³ Beszélgetés Mrs. Dawson-Scott-tal, a Pen Club alapítójával [Lóránt Mihály interjúja]. *Pesti Napló*, 1932. febr. 21.

⁴ Idézi Boldizsár Iván: Kerekasztal a Duna partján. *Népszabadság*, 1964. okt. 25. 11.

⁵ *Jegyzőkönyv*. Készült a Magyar P.E.N. Club 1976. december 8-án megtartott jubileumi közgyűléséről. Gépirat-másolat [a továbbiakban: G.m.]. 3. A Magyar Pen Club irattárában.

⁶ *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Fraternitas Rt. Kolozsvár, é. n. [1941] 22.

⁷ A társaság tevékenységéről lásd Jakabffy Elemér–Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Studium. Bp., 1939. 148–149.

⁸ *Súly alatt a pálma* 23.

⁹ Uo. 19.

¹⁰ A húszas évek erdélyi magyar irodalmi társaságainak tevékenységéről uo. 122–124.

¹¹ L. Babits Mihály: A kettészakadt irodalom (Válasz Berzeviczy Albertnek). *Nyugat*, 1927. 7. 527–539.

¹² *Jegyzőkönyv a Magyar Pen Club 1960. március 23-án tartott évi rendes közgyűléséről*. Gépirat (a továbbiakban: G.). 68–69.

¹³ *Magyar irodalomtörténet*. Erdélyi Szépművészeti Céh. Cluj–Kolozsvár, 1934. 2. k. 240.

¹⁴ Berzeviczy Albert elnöki üdvözlőbeszéde Babits Mihály székfoglaló r. taghoz. In: *Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék*. Szerk. Pók Lajos. Gondolat Könyvkiadó. Bp., 1983. 203–204.

¹⁵ Mohácsi Jenő: A Pen-Club jelentősége. *Nyugat*, 1930. 24. 957–960.

¹⁶ *A Magyar Pen-Club Alapszabályai* (1926. márc. 17.) Pesti Könyvnyomda Rt. (Dr. Falk Zsigmond). Bp., 1929.

¹⁷ A miniszteri engedély száma 130.377/1926. VII. Uo.

¹⁸ 1951-ben hivatalba lépett utóda, David Carver szűkszavú jellemzése szerint Hermon Ould „kitűnő egyéniség volt: költő, drámaíró, s rendkívül melegszívű, megértő, résztvevő ember. Meggyőződésem, hogy elsősorban neki köszönhetjük a PEN növekedését.” Lásd: *A Nagyvilág ankétja*...

¹⁹ Móricz Zsigmond: *Naplók 1926–1929*. Összegyűjtötte, szerk., jegyz., előszó, mutatók: Cséve Anna. Sajtó alá r. Cséve Anna és Szilágyi Zsófia Júlia. Noran Könyvesház. Bp., 2012. 47–48.

²⁰ Galsworthy a Népszínházban. *Népszava*, 1926. jún. 1.

²¹ Az egyesület pecsétje és jelvénye: „Magyar Pen-Club, a középén szárnyas lúdiróttoll.” *A Magyar Pen-Club Alapszabályai* I. fejezet 1. §. Dok 1. Germanust Galsworthy javaslatára választották ügyvezető titkárnak, I. Germanus Gyula: *Önéletrajz*. Germanus-hagyaték. G. 4. d. (Magyar Földrajzi Múzeum, Érd)

²² *A Magyar Pen-Club alapszabályai* 2–3. §.

²³ Klebelsberg 1922. jún. 16-tól volt Bethlen István kormányának (1921. ápr. 14.–1931. aug. 24.) tagja.

²⁴ Tímár György: A PEN Budapesten. *Magyarország*, 1964. márc. 22.

²⁵ *Az Est* mellett a konzern adta ki a *Magyarországot*, a *Pesti Naplót*, valamint több reggeli, kora délutáni és esti megjelenésű napilapot.

²⁶ Germanus ügyvezető titkár lett.

²⁷ *Emlékezés(eim) a Pen-Clubra* (1966. febr. 12.) Kézirat. A Magyar Pen Club irattárában.

²⁸ Magyar Távirati Iroda [a továbbiakban: MTI]. *Napi hírek, tudósítások*. 1926. okt. 11. 11. kiad. Magyar Országos Levéltár (ma: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; a továbbiakban: OL) K szekció.

²⁹ FÉSZEK: Festőművészek, Építőművészek, Szobrászok Zenészek, Énekesek és Komédiások Klubja (1901-től). Móricz Zsigmond feljegyzése szerint „Mehetek az Otthon-Körbe. Újságírók. Alig néhányval tudok szólamni köztük, s érzem azt, hogy az irigység hogy kísér [...] A Fészek még rosszabb hely, színészek s idegenek, akikkel beszélni se tudok. A New Yorkban régebben volt egy író asztal, ma ott csak zuglapok szerkesztői ülnek.” *Naplók 1926–1929*. Összegyűjtötte, szerk., jegyz., előszó, mutatók Cséve Anna. Sajtó alá r. Cséve Anna és Szilágyi Zsófia Júlia. Noran Könyvesház. Bp., 2012. 541. (1929. aug. 31.)

³⁰ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1926. dec. 22. 18. kiad. OL K szekció.

- ³¹ Germanus Gyula: i. m.
- ³² MTI. *Román és erdélyi magyar–német lapszemle*. 1927. aug. 16. OL K szekció.
- ³³ *Az első helikoni találkozó jegyzőkönyve*. Marosvécs, 1926. júl. 16–18. *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája* (1924–1944) 1–2. k. Közzéteszi Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. (a továbbiakban: *H–ESzC lev*) 1. k. 59. (12) Az írók összeföveteléről *Marosvécs* *Helikon* címmel Robert K. Maurer számolt be a Klingsor c. szász folyóiratban (1926. 9. 367–369.), lásd Ritoók János: *Kettős tükör: A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 53–55.
- ³⁴ Román honosságát 1926. júl. 6-án nyerte el, lásd Csapody Miklós: *Bánffy Miklós kettős küldetése*. Bukarest, 1943. Politika és diplomácia. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2015. 39. Hazatéréséről részletesen uo. 37–52.
- ³⁵ Történetéről és eszmévilágáról Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1983., művelődésszervezői tevékenységéről és kapcsolatairól újabbán Filep Tamás Gusztáv: „*Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi, avagy tibeti*” Bánffy Miklós és a kultúrpolitika, 1926–1939. In: *Bánffy Miklós-életrajzi konferencia*. 2013. dec. 18. Szerk. Papp Endre. Magyar Művészeti Akadémia. Bp., 2014. 189–208. és Csapody Miklós: i. m. 26–27, 61–76.
- ³⁶ A Céh-ről és a Helikonról Kós Károly: *Fenét igyekszem én a hosszú életre!* In: *Közlekedések. Húsz romániai magyar író*. Az interjúkat készítette Marosi Ildikó. Fényképezte Erdélyi Lajos. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974. 9–17., Uő: *Erdélyi Szépmíves Céh* [1924]. In: *Kós Károly publicisztikája*. Összegyűjtötte, sajtó alá r., szerk., bev., jegyz. Sas Péter. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2014. 176–177. és Uő: *Erdélyi Szépmíves Céh* [1926]. Uo. 190–194. Lásd még Kós Károly levele Fėja Gézához. Kolozsvár, 1967. aug. 14. In: *Kós Károly levelezése* [a továbbiakban: *KK lev*] Összegyűjtötte, sajtó alá r., szerk., bev., jegyz. Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Bp., 2004. 634. (522) és *Fėja Géza levelezése* [a továbbiakban: *FG lev*]. Vál., összeáll. Fėja Endre. Nap Kiadó. Bp., 2003. 272. (270)
- ³⁷ Kemény Jánosról lásd *A Mecénás*. Kemény János és a Helikon (Az író halálának 30. évfordulóján). Szerk. Nagy Miklós Kund, vál. Marosi Ildikó, Adamovits Sándor, előszó Sütő András. Helikon–Kemény János Alapítvány, Lyra Kiadó. Marosvásárhely, 2001.
- ³⁸ Erdélyi Szépmíves Céh [1924]. In: *Kós Károly publicisztikája* 176.
- ³⁹ Kós Károly levele Fėja Gézához. Kolozsvár, 1967. aug. 14. In: *KK lev* 364. (522) és *FG lev* 272–273. (270)
- ⁴⁰ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma* 87.
- ⁴¹ Minden alapot nélkülöz Sas Péter közlése, miszerint „Bonchida is lehetett volna az íróközösség Marosvécsé, Bánffy Miklós is betölthette volna Kemény János házigazdai szerepét. Hogy nem így történt, abban elsősorban édesapja, Bánffy György zsu-
- gorisága a hibás.” (Bánffy Miklós rejtélyei. In: *Bánffy Miklós-életrajzi konferencia* 266.).
- ⁴² Bánffy Miklós emberközömben. In: *Bánffy Miklós: Emlékeimből* (1932) – *Huszonöt év* (1945). Dávid Gyula előszavával, Mikó Imre Bánffy Miklós emberközömben c. emlékezésével. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2000. 349. és *A nagyúr: Bánffy Miklós emlékezete*. Vál., szerk., összeáll. Sas Péter. Nap kiadó. Bp., 2008. 143.
- ⁴³ Zárójelben a helikoni tagság kezdetének éve.
- ⁴⁴ *H–ESzC lev* 2. k. 301.
- ⁴⁵ Dávid Gyula: Bánffy Miklós irodalomról, művészetéről. In: *Bánffy Miklós-életrajzi konferencia* 58. Az 1928. máj. 12-i bukaresti Helikon-estről Uő: Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása és utóélete. In: *Bánffy Miklós művészi pályaképe*. Az író születésének 140. évfordulójára Kolozsvárt rendezett konferencián 2014. május 16-án elhangzott előadások – *Viața artistică a lui Miklós Bánffy. Prelegerii ținute la conferința organizată cu prilejul aniversării a 10 ani de la nașterea scriitorului Bánffy Miklós*. Editura Polis Könyvkiadó. Kolozsvár–Cluj-Napoca, 2014. 84.
- ⁴⁶ *Román drámaírók könyvtára öt kötetben*. Bánffy Miklós előszavával. Ford. Kádár Imre. A Romániai Magyar Pen Club megbízásából az Erdélyi Helikon kiadása. H. n. [Kolozsvár], 1926.
- ⁴⁷ Az Erdélyi Helikon bukaresti bemutatkozásáról, a Román Drámaírók Könyvtáráról és Bánffy előszaváról Dávid Gyula: Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása... In: Uő: *Bánffy Miklós művészi pályaképe*... 84–85.
- ⁴⁸ Izsák József: Biztató példák nyomában. *Igaz Szó*, 1966. 4. 589.
- ⁴⁹ Kemény János levele Sipos Domokoshoz. Marosvécs, 1926. aug. 8. In: *H–ESzC lev* 1. k. 63–64. (14)
- ⁵⁰ Megint a Helikon. Erdélyi Helikon, 1929. 5. 386. In: *Kós Károly publicisztikája* 249.
- ⁵¹ Az Erdélyi Helikon. In: Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Sajtó alá r. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2012. 399.
- ⁵² Ford. Kós Károly, versford. Dsida Jenő. Erdélyi Szépmíves Céh. Helikon, 1933.
- ⁵³ *Súly alatt a pálma* 111.
- ⁵⁴ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1928. jún. 3. 2. kiad. OL K szekció.
- ⁵⁵ *Jegyzőkönyv a Magyar Pen Club 1930. okt. 28-i igazgatósági üléséről*. G.m. Aláírás nélkül (a továbbiakban: A.n.) A Magyar Pen Club irattára.
- ⁵⁶ *Jegyzőkönyv a Magyar Pen Club 1930. dec. 4-i igazgatósági üléséről*. G.m. A.n. Uo.
- ⁵⁷ *H–ESzC lev* 1. k. 340. (179) és *Berde Mária beszámolója a Román Pen Club magyar alosztályának megalakításáról* (1932. máj. 5.) Uo. 340–341. (179)
- ⁵⁸ A szászokkal való irodalmi kapcsolatokról részletesen Ritoók János: *Kettős tükör*.

- ⁵⁹ Dávid Gyula: Kisebbségi intézményrendszerünk a változó időben. In Uő: *Erdélyi irodalom, világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Pallas-Akadémiai Kiadó. Csíkszereda, 2000. 61–62.
- ⁶⁰ Erről lásd Jakabffy–Páll: *A bánági magyarság... és Mikó Imre: Huszonkét év*.
- ⁶¹ *Súly alatt a pálma* 112. Eftimiu verses drámáját Budapesten is bemutatták 1930 áprilisában.
- ⁶² A második helikoni találkozó jegyzőkönyve. Marosvécs, 1927. aug. 5–7. *H-ESzC lev* 1. k. 84. (27)
- ⁶³ MTI. *Magyar lapszemle*. 1927. aug. 8. OL K szekció.
- ⁶⁴ MTI. *Délvidéki lapszemle*. 1932. márc. 29. 7. Uo.
- ⁶⁵ A harmadik helikoni találkozó jegyzőkönyve. Marosvécs, 1928. aug. 5–7. *H-ESzC lev* 1. k. 146–147. (62)
- ⁶⁶ Magyarul: A Pen-klub és a kisebbségi írók. *Ellenzék*, 1928. szept. 30.
- ⁶⁷ L. Ritoók János: A Klingsor és a hazai magyar irodalom. *Korunk*, 1971. 12. 1851–1855.
- ⁶⁸ Heinrich Zillich levele Nichifor Crainichoz. Brassó, 1928. szept. 18. *H-ESzC lev* 2. k. 353.
- ⁶⁹ Heinrich Zillich levele Áprily Lajoshoz. Brassó, 1928. szept. 18. Uo. 1. k. 153–154. (68) és Ritoók János: *Kettős tűkör* 124–125.
- ⁷⁰ Kuncz Aladár: A Pen-klub és a magyar kisebbségi írók. *Erdélyi Helikon*, 1928. 4. 245–248.
- ⁷¹ MTI. *Román és erdélyi magyar–német lapszemle*. 1928. szept. 21. 21. kiad. OL K szekció.
- ⁷² Heinrich Zillich levele Áprily Lajoshoz. Brassó, 1928. szept. 24. In Ritoók János: i. m. 125–126.
- ⁷³ Áprily Lajos levele Molter Károlyhoz. Kolozsvár, 1928. okt. 3. In: *Molter Károly levelezése 1927–1932*. Sajtó alá r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó. Bp.–Kolozsvár, 2001. 2. k. 99–100. (409)
- ⁷⁴ Áprily Lajos körlevele az Erdélyi Helikon tagjaihoz. Cluj–Kolozsvár, 1928. okt. 3. *H-ESzC lev* 1. k. 158–159. (73)
- ⁷⁵ Kacsó Sándor: A Pen-klub és a kisebbségi írók. *Brassói Lapok*, 1928. okt. 11.
- ⁷⁶ Heinrich Zillich levele Áprily Lajoshoz. Brassó, 1928. okt. 10. *H-ESzC lev* 1. k. 159–160. (74) és Ritoók János: i. m. 128–129.
- ⁷⁷ Brassói Lapok, 1928. okt. 11. és Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1985. 235–236.
- ⁷⁸ *Súly alatt a pálma* 102–103.
- ⁷⁹ Román–magyar kulturális megértés és a Pen-klub Erdélyben. *Magyar Szemle*, 1928. 4. k. 266.
- ⁸⁰ A rendezvényről Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma* 116–117.
- ⁸¹ Az Erdélyi Helikon Kiadóhivatalának körlevele. 1932. ápr. 30. *H-ESzC lev* 1. k. 336–339. (178)
- ⁸² *Súly alatt a pálma* 113.
- ⁸³ Pomogáts Béla: A tanulmányíró Kuncz Aladár. In Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Összeáll., utószó Pomogáts Béla. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973. Vál. írások. Vál., sajtó alá r., bev. György Béla. Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Székelyudvarhely, 1993. 317–318.
- ⁸⁴ Krenner Miklós (Spectator): Az erdélyi út. In Uő: *Az erdélyi út* 82.
- ⁸⁵ *Súly alatt a pálma* 19.
- ⁸⁶ A felvidéki magyar művelődési egyesületekről Fónod Zoltán: *Üzenet*. Madách–Pozonium. Pozsony, 1993. 21–24.
- ⁸⁷ Ligeti Ernő szerint „Kétségtelenül a helikoni példa hatott a Felvidéken Szentiványi József képviselőre, aki meghívta a csehszlovákiai magyar írókat Szliáts fürdőbe [Szliácsfürdő, Sliac], a Szentiványi kúriára és megkísérelte, hogy a világszemléletileg a miénkhez képest még széttagoltabb írói társadalomban megte-remtse az egységet.” *Súly alatt a pálma* 169.
- ⁸⁸ Fónod Zoltán: *Megmozdult világban. Fábry Zoltán élete és munkássága*. Utószó Szeberényi zoltán. Madách Könyv- és Lapkiadó n. v. Bratislava, 1987. 172. és Uő: *Üzenet* 37–39.
- ⁸⁹ L. Móricz Zsigmond: *Szentiványi kúria*.
- ⁹⁰ A szöveg Fábry összegyűjtött írásainak 3. kötetéből (1982) hiányzik.
- ⁹¹ *Korunk*, 1932. 6. 456–457.
- ⁹² MTI. *Magyar lapszemle*. 1931. febr. 17. 4. OL K szekció.
- ⁹³ MTI. *Csehországi és felvidéki lapszemle*. 1931. máj. 25. 28–29. Uo.
- ⁹⁴ Az írók és irodalom pártolók közös munkáján épül tovább a második Szentiványi Kúria. (A Kúria állásfoglalása). *Prágai Magyar Hírlap*, 1931. máj. 24. 3.
- ⁹⁵ Karel Čapek, Ján Jesenský és György Dezső a Pen Clubról. Csizmadia Dezső: *Kísérletek a csehszlovák–magyar kulturális közeledésre*. Néhány dokumentum az I. Csehszlovák Köztársaság idejéből. *Irodalmi Szemle*, 1959. 1. 417–425.
- ⁹⁶ *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1983*. Szerk. Tóth László. Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda. Bp., 1999. 1. k. 45–46.
- ⁹⁷ Richard Nicolaus von Coudenhove-Calergi: *Pan-Europa*. Paneuropäischer Verlag. Wien, 1923. A mű a francia–német viszonyt Európa központi kérdéseként tárgyalta.
- ⁹⁸ Szenteleky Kornél levele Szattler Katinkához. Sztári Szivac, 1930. nov. 16. In: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Sajtó alá r., bev. Bisztray Gyula, Csuka Zoltán. Szenteleky társaság. Zombor–Bp., 1943. 392–393. (451)
- ⁹⁹ A szerb irodalom és művészet baráti közeledése felénk. *Az Est*, 1927. márc. 6. 4.
- ¹⁰⁰ MTI. *Délvidéki magyar–német lapszemle*. 1929. márc. 14. 30. OL K szekció.

- ¹⁰¹ Uo. 1929. máj. 16. 22. Uo.
- ¹⁰² Az írók csonka parlamentje (1931. febr. 22.). In Szenteleky Kornél: *Új lehetőségek – új kötelességek. Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek (1931–1933)*. Összegyűjtötte, utószó, bibliográfia Bori Imre, gondozta Toldi Éva. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 2000. 2. k. 18–19.
- ¹⁰³ Mohácsi *Janus lelke* c. verseskötönyvéről (Singer és Wolfner. Bp., 1919.) Kosztolányi írt lelkes bírálatot *A Hétközben* (1919. máj. 9.).
- ¹⁰⁴ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1928. febr. 17. 26. kiad. OL K szekció. Kállay Miklós költő, próza- és drámaíró, műfordító, irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, Kálnoky László költő nagybátyja nem azonos a későbbi miniszterelnök-külgyminiszterrel.
- ¹⁰⁵ MTI. Uo. 1928. máj. 29. 15. kiad. Uo.
- ¹⁰⁶ A kongresszusról Germanus Gyula: *Emlékezés(eim)...*
- ¹⁰⁷ Hajduval, Ibsen összes műveinek, továbbá Knut Hamsun, Martin Andersen Nexø, Sigrid Undset és mások fordítójával Füst Milán is levelezésben állt a '20-as–30-as években, lásd *Füst Milán Összegyűjtött levelei*. Gyűjtötte, sajtó alá r. jegyz. Szilágyi Judit. Fekete Sas Kiadó. Bp., 2002.
- ¹⁰⁸ Csehszlovákia például 1940-ig nem engedte be az erdélyi írókat, „és mint »Helikon«-t azután sem.” Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma* 117.
- ¹⁰⁹ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1928. jún. 23. 2. kiad. OL K szekció.
- ¹¹⁰ Uo. 1928. dec. 22. 19. kiad. Uo.
- ¹¹¹ (*Koszorú, A feleség, A keresztlé*). Ford. Hajdu Henrik. Káldor Kiadó. Bp., 1932–34.
- ¹¹² L. Babits Mihály *A kettészakadt irodalom* c. választát.
- ¹¹³ *Jegyzőkönyv* (1976. dec. 8.) 51.
- ¹¹⁴ Lásd Kollarits Krisztina: A Nobel-díj árnyékában. Herczeg Ferenc, Szabó Dezső, Tormay Cécile. *Magyar Napló*, 2011. 12. 35–43.
- ¹¹⁵ *Jegyzőkönyv* (1976. dec. 8.) 49–51.
- ¹¹⁶ Boldizsár Iván kifejezése. Uo. 6.
- ¹¹⁷ Móríc Zsigmond: *Naplók 1930–1934*. Összegyűjtötte, szerk., előszó Cséve Anna. Jegyz., mutatók Lengyel Imre Zsolt, sajtó alá r. Cséve Anna, Inzsöl Kata, Lengyel Imre Zsolt, Tardy Anna. Noran Könyvesház. Bp., 2016. 268. (1933. jún. 5.)
- ¹¹⁸ „Válaszolva február hó 21-én hozzám intézett soráikra, közlöm, hogy örömmel eleget teszek a legutóbb tartott közgyűlés kívánásának és készséggel elfogadom a Magyar Pen Club igazgatóságába történt megválasztásomat.” *Gróf Bethlen Istvánné levele Radó Antalhoz, a Magyar Pen Club ügyvezető alelnökéhez*. Bp., 1929. febr. 25. G.aut. A Magyar Pen Club irattárában.
- ¹¹⁹ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1929. febr. 1. 31. kiad. OL K szekció.
- ¹²⁰ Uo. 1929. febr. 9. 14. kiad. Uo.
- ¹²¹ *Magyar Országos Tudósító* (a továbbiakban: MOT). 1929. ápr. 9. 9. kiad. 11. évf. 79. sz. Uo.
- ¹²² MTI. *Délvidéki magyar–német lapszemle*. 1929. máj. 16. 22. kiad. Uo.
- ¹²³ MTI. *Román és erdélyi magyar–német lapszemle*. 1929. jún. 10. 22. kiad. Uo.
- ¹²⁴ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1929. jún. 20. 40. kiad. Uo.
- ¹²⁵ Uo. 1929. jún. 24. 15. kiad. Uo. A megnyitó ünnepségen Wilhelm Miklas osztrák szövetségi elnök mondott beszédet, l. MTI. *Napi hírek, tudósítások. Osztrák lapszemle*. 1929. jún. 26. 4. kiad. Uo.
- ¹²⁶ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1929. júl. 15. 17. kiad. Uo.
- ¹²⁷ Uo. 1929. aug. 27. 31. kiad. Uo.
- ¹²⁸ MOT. 1929. nov. 9. 15. kiad. 11. évf. 256. sz. Uo.
- ¹²⁹ Háború és irodalom. In Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál., sajtó alá r. Réz Pál. 3. bőv. kiad. Osiris Kiadó. Bp., 1999. 547.
- ¹³⁰ Lásd Babits Mihály előadását: *A Békéről*. Kiadatlan beszéde az 1932-es PEN-kongresszuson [1932. máj. 19.]. Közvetteszi Kelevéz Ágnes. In: *Újhold-Évkönyv 1986/2*. Szerk. Lengyel Balázs, Lakatos István, Nemes Nagy Ágnes. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1986. 5–14.
- ¹³¹ Havas Emil: A tiszta ész kritikája a dubrovnikai kongresszuson. *Kalanga*, 1933. 6. 426–428.
- ¹³² MOT. 1930. jan. 16. 2. kiad. 12. évf. 12. sz. OL K szekció.
- ¹³³ Uo. 1930. máj. 16. 8. kiad. 12. évf. 110. sz. Uo.
- ¹³⁴ *Jelentés az 1930. évi varsói Nemzetközi Pen Club-kongresszusról* (1930. dec. 12.) G.m. A.n. A Magyar Pen Club irattárában.
- ¹³⁵ MTI. *Napi hírek, tudósítások*. 1930. ápr. 24. 13. kiad. OL K szekció.
- ¹³⁶ MOT. 1930. máj. 28. 8. kiad. 12. évf. 120. sz. Uo.
- ¹³⁷ *Jegyzőkönyv a Magyar Pen Club 1930. október 28-i igazgatósági üléséről*. G.m. A.n.
- ¹³⁸ MOT. 1930. nov. 27. 15. kiad. 12. évf. 270. sz. OL K szekció.
- ¹³⁹ *Jegyzőkönyv a Magyar Pen Club 1930. dec. 4-i igazgatósági üléséről*. G.m. A.n. A Magyar Pen Club irattárában.
- ¹⁴⁰ *Jelentés az 1930. évi varsói Nemzetközi Pen Club-kongresszusról*.
- ¹⁴¹ *Titkári jelentés a Magyar Pen Club 1930-ik évről* (1930. dec. 18.) A Magyar Pen Club irattárában.

Irodalom • Idézett és felhasznált művek

1. Levéltári források

Magyar Földrajzi Múzeum (Érd)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Magyar Pen Club Irattára

2. Dokumentumok, forrásközlések

Babits Mihály: A békéről. Kiadatlan beszéde az 1932-es PEN-kongresszuson. [1932. május 19.] Közvetétes Kiadvány Agnes. In: *Újhold-Évkönyv*. 1986/2. 5–14.

A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) 1–2. k. Közzéteszi Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

Kós Károly publicisztikája. Összegy., s. a. r., szerk., előszó Sas Péter. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csík-szereda, 2014.

A Magyar Pen-Club alapszabályai. Pesti Könyvnyomda Rt. (Dr. Falk Zsigmond), Budapest, 1929.

3. Naplók

Móricz Zsigmond: *Naplók 1916–1929*. Összegy., szerk., jegyz., előszó, mutatók Cséve Anna. S. a. r. Cséve Anna és Szilágyi Zsófia Júlia. Noran Könyvesház, Budapest, 2012.

4. Levelek

Fábry Zoltán összegyűjtött írásai. 3. k. 1930–1933. Újságcikkek, tanulmányok. Vál., összeáll. Fónod Zoltán, jegyz. F. Kovács Piroška, bibl. Reguli Ernő. Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 1982.

Féja Géza levelezése. Vál., összeáll. Féja Endre. Nap Kiadó, Budapest, 2003.

Füst Milán összegyűjtött levelei. Gy., s. a. r., jegyz. Szilágyi Judit. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002.

Kós Károly levelezése. Összegy., s. a. r., szerk. bev., jegyz. Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003.

Molter Károly levelezése. 2. k. 1927–1932. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvar, 2001.

Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933. S. a. r., bev. Bisztray Gyula, Csuka Zoltán. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest, 1943.

5. Emlékezések

Bánffy Miklós: *Emlékeimből* (1932) – *Huszonöt év* (1945). Dávid Gyula előszavával, Mikó Imre *Bánffy Miklós emberközében* c. emlékezésével. Polis Könyvkiadó, Kolozsvar, 2000.

Bánffy Miklós: *Emlékezések. Irodalmi és művészeti írások*. S. a. r. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó, Kolozsvar, 2012.

Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985.

6. Interjúk, beszélgetések

Közelképek. Húsz romániai magyar író. Az interjúkat készítette Marosi Ildikó. Fényképezte Erdélyi Lajos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974.

7. Összefoglaló művek

Csapody Miklós: *Bánffy Miklós kettős küldetése. Bukarest, 1943*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvar, 2015.

A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. Szerk. Tóth László. Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, Budapest, 1999.

Fónod Zoltán: *Megmozdult világban. Fábry Zoltán élete és munkássága*. Utószó Szeberényi Zoltán. Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 1987.

Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Studium, Budapest, 1939.

Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Fraternitas Rt., Kolozsvar, é. n. [1941].

A Mecénás. Kemény János és a Helikon. (Az író halálának 30. évfordulóján.) Szerk. Nagy Miklós Kund, vál. Marosi Ildikó, Adamovits Sándor, előszó Sütő András. Helikon – Kemény János Alapítvány – Lyra Kiadó, Marosvásárhely, 2001.

Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1950. augusztus 30-ig*. Studium, Budapest, 1941.

Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. /Irodalomtörténeti Füzetek, 107./

Ritoók János: *Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet* 1–2. k. Előszó Makkai Sándor. Erdélyi Szépmíves Céh, Cluj–Kolozsvar, 1934.

8. Tanulmánykötetek

Bánffy Miklós-emlékkonferencia. 2013. december 18. Szerk. Papp Endre. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2014. /A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei, 7./

Fónod Zoltán: *Üzenet*. Madách–Pozonium, Pozsony, 1993.

Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál., s. a. r. Réz Pál. 3. bőv. kiad. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. /Osiris Klasszikusok./

Kosztolányi Dezső: *Elsüllyedt Európa. Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei* 7. k. S. a. r., bev. Illyés Gyula. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., Budapest, é. n. [1943].

Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út*. Válogatott írások. Vál., s. a. r., bev. György Béla. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 1993. /Műzeumi füzetek, 11./

Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Összeáll. utószó Pomogáts Béla. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

Szenteleky Kornél: *Új lehetőségek – új kötelességek. Egybegyűjtött tanulmányok, kritikák, cikkek* 2. k. 1931–1933. *Drámák*. Összegy., utószó, bibliográfiai táj. Bori Imre. Gond. Toldi Éva. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000. /Hagyományaink, 17./

9. Esszék, tanulmányok

Csizmadia Dezső: Kísérletek a csehszlovák–magyar kulturális közeledésre. Néhány Dokumentum az I. Csehszlovák Köztársaság idejéből. *Irodalmi Szemle*, 1959/1. 417–425.

Dávid Gyula: Bánffy Miklós irodalomról, művészetéről. In: *Bánffy Miklós-emlékkonferencia. 2013. december 18*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2014. 55–68.

Dávid Gyula: Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása és utóélete (1926–1989). In: *Bánffy Miklós művészi pályaképe. Az író születésének 140. évfordulójára Kolozsvárt rendezett konferencián 2014. május 16-án elhangzott előadások – Viața artistică a lui Miklós Bánffy. Prelegerii ținute la conferința organizată cu prilejul aniversării a 140 ani de la nașterea scriitorului Bánffy Miklós*. Editura Polis Könyvkiadó, Kolozsvár–Cluj–Napoca, 2014. 83–92.

Dávid Gyula: Kisebbségi intézményrendszerünk a változó időben. In Uő: *Erdélyi irodalom, világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Pallas-Akadémiai Kiadó, Csíkszereda, 2000. 17–101.

Filep Tamás Gusztáv: „Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi, avagy tibeti”. Bánffy Miklós és a kultúrpolitika, 1926–1939. In: *Bánffy Miklós-emlékkonferencia. 2013. december 18*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2014.

Izsák József: Biztató példák nyomában. *Igaz Szó*, 1966. 14. évf. 4. 589.

Kiss Henrietta: Páneurópa-szekció Magyarországon (1926–1932) I. *Valóság*, 2003/4. 45–65.

Kollarits Krisztina: A Nobel-díj árnyékában. Herczeg Ferenc, Szabó Dezső, Tormay Cécile. *Magyar Napló*, 2011/12. 35–43.

Kosztolányi Dezső: Háború és irodalom. In Uő: *Nyelv és lélek*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 546–547.

Kuncz Aladár: A Pen-klub és a magyar kisebbségi írók. *Erdélyi Helikon*, 1928/4. 245–248.

Mohácsi Jenő: A Pen-Club jelentősége. *Nyugat*, 1930/24. 957–960.

Pomogáts Béla: A tanulmányíró Kuncz Aladár. In Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 299–319.

Sas Péter: Bánffy Miklós rejtélyei. In: *Bánffy Miklós-emlékkonferencia. 2013. december 18*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2014. 259–274.

10. Sajtócikkek

Ankét a nemzetközi Pen-ről. Illyés Gyula, Yves Gandon, Stephan Hermlin, Robert Neumann, Passuth László hozzászólása, Timár György, Lukács Katalin fordításai. *Nagyvilág*, 1972/3. 441–448.

Ankét a nemzetközi Pen-ről. David Carver, Boldizsár Iván, Pierre Emmanuel, Anna Kamenova, Heinz Kam-Nitzer, Victor E. Van Vriesland, Keresztury Dezső hozzászólása, Kéry László zárszava, Parancs János, Timár György, Lukács Katalin fordításai. *Nagyvilág*, 1972/4. 597–610.

Boldizsár Iván: Kerekasztal a Duna partján. *Népszabadság*, 1964. okt. 25. 10–11.

Kacsó Sándor: A Pen-klub és a kisebbségi írók. *Brassói Lapok*, 1928. okt. 11.

Timár György: A PEN Budapesten. *Magyarország*, 1964. márc. 22.